

**AGRICULTURAL POLICY
FOR HUMAN DEVELOPMENT
PROJECT**

IV floor, 1/14 Sadova str., Kiev 01021, Ukraine

Tel.: +380 44 253-5866, 253-5869, 253-5482

**ПРОЕКТ
“АГРАРНА ПОЛІТИКА ДЛЯ ЛЮДСЬКОГО
РОЗВИТКУ”**

01021, м. Київ, вул. Садова, 1/14, IV поверх

Fax: +380 44 253-5611

E-mail: secretary@agpol.kiev.ua

Соціальний аспект продовольчої безпеки

У роботі розкривається соціальний аспект продовольчої безпеки, а саме: вплив рівня життя та доходів населення на продовольчу забезпеченість, що проявляється такими показниками, як рівень споживання та його енергетична цінність в розрахунку на одну особу за рік. Здійснено порівняльний аналіз доходів сільського і міського населення та впливу доходів на рівень їх споживання.

Висвітлено основні проблеми соціального розвитку сільського населення та безпечності продовольства для здоров'я і життя людей з урахуванням сучасних тенденцій розвитку сільського господарства в умовах спостереження бідності.

Запропоновані деякі можливі рішення щодо подолання бідності та поліпшення економічного і соціального стану розвитку економіки в цілому та сільської місцевості зокрема.

Наталія Сеперович, кандидат економічних наук

Ця публікація стала можливою завдяки підтримці Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) та Програми Розвитку Організації Об'єднаних Націй (UNDP) згідно Кооперативної угоди № 121-G-00-01-00004-00 та у рамках проекту ПРООН UKR/00/005 “Аграрна політика для людського розвитку”.

© 2003 APHD

При використанні матеріалів публікації посилання на Проект "Аграрна політика для людського розвитку" обов'язкове

Передрук публікації можливий лише за згодою Агентства США з міжнародного розвитку та Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй.

Погляди автора, що представлені у цій публікації можуть не збігатися з офіційною точкою зору Агентства США з міжнародного розвитку та Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй.

Київ, Україна – Квітень 2003 (№7)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ФІЗИЧНА ТА ЕКОНОМІЧНА ДОСТУПНІСТЬ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ	4
1.1. Ступінь рівня життя населення	5
1.2. Залежність між рівнем споживання продуктів харчування та платоспроможним попитом населення	18
1.3. Порівняння доходів і витрат сільських домогосподарств з міськими 28	
1.4. Визначення та зміна рівня бідності в Україні	40
1.4.1. Суть та економічні індикатори рівня бідності	40
1.4.2. Рівень бідності українського населення	42
1.4.3. Основні причини та заходи щодо зниження рівня бідності	47
РОЗДІЛ 2. БЕЗПЕЧНІСТЬ ХАРЧУВАННЯ	55
2.1. Аспекти якості та безпечності сільськогосподарської продукції і продовольства	55
2.2. Система НАССР	65
2.3. Розвиток біологічного (органічного) землеробства	68
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ, ДЕМОГРАФІЯ І ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ РЕСУРСАМИ	72
3.1. Соціально-економічний стан сільськогосподарських товаровиробників	73
3.2. Демографічна ситуація та зайнятість населення у сільській місцевості	98
3.2.1. Демографія сільського населення	98
3.2.2. Зайнятість сільського населення.	104
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	108

ВСТУП

Протягом останніх років реформування аграрного сектора економіки дозволило докорінно змінити земельні та майнові відносини, створити якісно нові організаційно-правові форми господарювання, зробити виважені кроки в напрямі подальшого формування прозорого ринкового середовища для становлення продовольчих і фінансових ринків. Проте, без підвищення споживчого попиту подальший розвиток аграрного сектора виявиться малоефективним.

Соціально-економічна ситуація в Україні привела до різкого зниження рівня життя та зменшення купівельної спроможності населення. Як наслідок, відбулося суттєве розшарування суспільства за рівнем доходів, збільшилася чисельність безробітних, знизився рівень оплати праці та пенсійного забезпечення, утворилась заборгованість із заробітної плати і соціальних виплат. Основними причинами такого стану є, насамперед, спад виробництва в умовах перебудови економічних відносин та зміни форм власності, інфляційні процеси. За період 1990—2001 рр. реальна вага зарплат та пенсій зменшилася у чотири рази. Рівень заробітної плати і пенсій надто низький, що не дозволяє забезпечувати обсяги споживання, достатні для відновлення фізичної та інтелектуальної здатності працюючого населення. За опитуванням домогосподарств, у 2001 р. в структурі сукупних витрат сім'ї затрати на харчування займали до 62,6 %. Нині практично відсутні розвинуті системи страхування життєвих ризиків та державна адресна соціальна допомога для незахищеного населення. Заходи стимулювання споживчого попиту населення на рівні видатків бюджету є недостатніми.

В даній аналітичній роботі висвітлені питання впливу соціального стану і купівельної спроможності населення, їх рівня заробітної плати та пенсійного забезпечення на продовольчу безпеку країни. Соціальний аспект продовольчої безпеки розглянуто через призму таких основних його напрямів: 1) фізична й економічна доступність продуктів харчування для всіх соціальних груп населення країни; 2) безпечність продовольства для здоров'я та життя населення; 3) соціально-економічний стан сільськогосподарських товаровиробників, демографія і забезпеченість трудовими ресурсами АПК. Всі ці напрями по-

різному впливають на формування соціального аспекту продовольчої безпеки, однак вони тісно взаємопов'язані.

РОЗДІЛ 1. ФІЗИЧНА ТА ЕКОНОМІЧНА ДОСТУПНІСТЬ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ

В даному розділі розглядається один із важливих чинників соціального аспекту продовольчої безпеки — фізична та економічна доступність населення до продуктів харчування.

Під фізичною доступністю до продуктів харчування слід розуміти безперервне надходження продуктів харчування у місця їх споживання в обсягах, достатніх для задоволення потреб населення, а під економічною доступністю — можливість отримання населенням продуктів харчування згідно з фізіологічними нормами харчування при існуючій її структурі, а також системі цін, рівнів доходів, соціальних виплат і пільг. Економічна доступність залежить від продуктового набору, кількості кілокалорій у раціоні харчування та купівельної спроможності населення. З огляду на це соціально-економічна система країни повинна гарантувати своїм жителям доступність продовольства як у короткостроковій, так і довгостроковій перспективі.

Крім того, продовольча безпека країни визначається кількома групами факторів, що належать до сфери соціальної політики. Перша група факторів є постійною і до неї можна віднести:

- групи населення, які живуть за межею бідності і не мають достатнього рівня сукупного доходу для споживання мінімального набору продуктів харчування (за нашими розрахунками, у 2001 р. до такої групи відносилось 72 % населення України);
- наявність населення місцевостей, продовольча забезпеченість яких не може бути гарантована ринковими механізмами внаслідок дії різних зовнішніх чинників (наприклад, відсутність транспортного сполучення);

- незбалансованість харчування населення за окремими складовими (наприклад недостатність йоду), тому продукти харчування можуть бути небезпечними для нації чи окремих груп населення;
- низький рівень контролю за безпечністю продуктів харчування, що призводить до загрози здоров'ю та життю населення;
- вичерпання природного потенціалу аграрного виробництва в країні, що зумовлює зменшення рівня продовольчої забезпеченості нації.
- До факторів іншої групи, які можуть мати тимчасовий характер, відносяться наступні:
 - нестабільність аграрного виробництва та можливість природних катаклізмів, що впливає на зменшення продовольчого забезпечення нації в окремі періоди розвитку;
 - велика залежність рівня продовольчої забезпеченості країни від зовнішніх чинників за умови нестабільності кон'юнктури світових ринків і валютних надходжень від імпорту;
 - нестабільне зовнішньополітичне становище країни у світі.

У цьому та наступних розділах будуть розглянуті перелічені вище фактори з огляду їх впливу на забезпечення соціального аспекту продовольчої безпеки через гарантування певного рівня споживання населенню основних продуктів харчування, а також виявлення чинників, які можуть вплинути на зміну того чи іншого фактора.

1.1. Ступінь рівня життя населення

Ступінь рівня життя визначають за часткою грошових витрат населення на харчування. За даною класифікацією більшість економічно розвинутих країн світу витрачають на харчування із загального грошового доходу населення (в розрахунку на одну особу): Франція — 25%, ЄС — 21%, Японія — 20%, США — 15%. В Україні та Росії ці показники перевищують 50-відсоткову межу, що свідчить про дуже низький рівень життя.

Таблиця 1. Структура сукупних витрат домогосподарств у містах та сільській місцевості (в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, у %)

Витрати	Міські поселення						Сільська місцевість	
	великі міста		малі міста		Всього		2000	2001
	2000	2001	2000	2001	2000	2001		
На харчування — всього	59,8	58,2	64,8	63,2	62,0	60,3	71,5	68,2
На алкогольні напої	1,9	1,8	1,4	1,3	1,7	1,6	1,3	1,2
На тютюнові вироби	1,7	1,5	1,4	1,3	1,6	1,4	1,3	1,1
На непродовольчі товари	11,5	11,9	11,4	11,8	11,4	11,8	10,0	10,9
На послуги	19,1	21,4	14,5	16,5	17,1	19,4	8,4	10,1
Допомога родичам, іншими особам	1,4	1,7	1,7	2,1	1,6	1,8	3,6	4,1
Купівля нерухомості, будівництво житла та інших будівель	0,2	1,2	0,7	0,9	0,4	0,7	1,0	1,6
Аліменти	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1
Інші витрати	3,9	1,5	3,5	1,9	3,7	1,7	2,3	1,8
Всього сукупних витрат	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

** Державний комітет статистики, Витрати і доходи домогосподарств України у 2001 р.*

Аналіз сукупних витрат домогосподарств у містах та сільській місцевості свідчить про наступне (табл.1). У 2001 р. у структурі сукупних витрат домогосподарств по регіонах (в середньому на місяць в розрахунку на одне домогосподарство) на харчування витрачали 62,6 %, у тому числі в міських поселеннях 60,3 %, а у сільській місцевості ще більше — 68,2 %.

У структурі сукупних витрат у 2001 р. порівняно з 2000 р. намітилися позитивні тенденції збільшення витрат на непродовольчі товари збільшилась можливість у сімей купувати нерухомість, будувати житло, допомагати родичам. Це зумовлено зростанням доходів населення, у тому числі заробітної плати.

Середньомісячна заробітна плата в сільськогосподарських підприємствах у середньому на одного штатного працівника в 2002 р. дорівнювала 178 грн., коливаючись від 106 грн. у Волинській і 109 грн. у Львівській областях, до 281 грн. у Донецькій області (табл.2).

Таблиця 2. Середньомісячна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств по регіонах у середньому на одного штатного працівника, грн.

Регіони	1996 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
АР Крим	63	85	98	125	170	209
Вінницька	68	87	95	106	140	157
Волинська	54	58	60	68	91	106
Дніпропетровська	88	115	126	135	193	237
Донецька	72	110	128	164	239	281
Житомирська	66	78	88	94	122	136
Закарпатська	43	65	72	86	114	135
Запорізька	76	112	133	140	191	241
Івано-Франківська	55	67	79	94	122	139
Київська	82	105	125	145	198	235
Кіровоградська	62	84	97	108	142	164
Луганська	74	103	122	129	173	207
Львівська	59	75	81	68	88	109
Миколаївська	62	93	99	112	169	207
Одеська	46	70	101	99	133	164
Полтавська	88	102	109	113	153	177
Рівненська	56	63	73	79	101	116
Сумська	72	87	98	110	155	174
Тернопільська	64	74	75	80	108	120
Харківська	89	111	138	155	215	247
Херсонська	66	99	114	121	153	192
Хмельницька	61	81	88	93	118	125
Черкаська	79	97	111	120	152	173
Чернівецька	54	63	76	86	121	130

Регіони	1996 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
Чернігівська	52	73	79	84	124	136
Україна	68	89	102	111	125	178

** Праця в Україні у 2001 році/Статистичний збірник. — К.: Державний комітет статистики України, 2001. — С. 225. ,Статистичний бюлетень за січень 2003 р.№2.*

Слід зазначити, що серед галузей економіки сільське господарство за рівнем оплати праці перебуває на останньому місці (табл. 3). Крім того, значну частку в загальній заробітній платі займає натуроплата, яка в 2000 р. дорівнювала 62 %, в 2001 р. — 64,8 %.

Таблиця 3. Середньомісячна заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки, в середньому на одного штатного працівника, грн.

Галузі	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Сільське господарство	68	84	89	102	111	151
Лісове господарство	104	113	117	132	174	224
Рибне господарство	84	89	88	105	145	204
Промисловість	153	174	184	217	310	419
Транспорт	160	167	196	235	340	480
Зв'язок	169	203	221	261	324	405
Будівництво	157	169	188	211	267	375
Торгівля	99	119	137	178	230	289
Громадське харчування	73	84	94	116	138	182
Охорона здоров'я	120	124	126	131	139	183
Соціальне забезпечення	93	108	107	113	119	159
Освіта	119	127	129	142	156	224
Культура	97	97	99	106	116	161
Всього	126	143	153	178	230	311

** Праця в Україні у 2000 р./Статистичний збірник. — К.: Державний комітет статистики України, 2001. — С. 220–221.*

У 2001 р. середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві становила 48,6 % середньої заробітної плати по галузях економіки (табл. 4). Це — найнижчий рівень, що дає підстави зробити висновок, насамперед, про втрачену в

аграрному секторі економіки стимулюючи роль оплати праці у зростанні продуктивності праці, а також зниження інвестиційної привабливості цієї галузі економіки, що не сприяє подоланню бідності у сільській місцевості.

Доречно зауважити, якщо в 1990 р. середня заробітна плата у сільському господарстві була на рівні відповідного показника в промисловості, то зараз вона нижча майже втричі, і порівняно з усіма галузями економіки найнижча — 178 грн. на місяць.

Номінальні грошові доходи населення у 2001 р. порівняно з попереднім роком збільшились на 25,2 % і становили 108,8 млрд. грн., а реальні грошові доходи, визначені за виключенням обов'язкових платежів, добровільних внесків та з урахуванням впливу інфляції, зросли на 9 %. Середньомісячний грошовий дохід у розрахунку на 1 особу населення в 2001 р. становив 184,6 грн. проти 146,3 грн. у 2000 р. Грошові витрати та заощадження населення за 2001 р. дорівнювали 102,3 млрд. грн., що на 35,2 % більше, ніж у 2000 р.

Таблиця 4. Порівняння середньомісячної заробітної плати, нарахованої у середньому на одного штатного працівника в сільському господарстві, з працівниками, зайнятими в галузях економіки, 2001 р.

Галузі	2002 р. червень	2001 р.	% до рівня	
			середнього по економіці	2000 р.
Сільське господарство	176,7	151	48,6	135,7
Лісове господарство	262,2	224	71,9	128,3
Промисловість	475,9	419	134,8	135,1
Транспорт	547,2	480	154,4	141,1
Зв'язок	–	405	130,1	125,0
Будівництво	422,9	375	120,4	140,2
Торгівля	322,4	289	92,8	125,7
Громадське харчування		182	58,5	132,2
Охорона здоров'я	241,2	183	58,8	131,4
Наука і наукове обслуговування	–	420	134,9	139,1

Галузі	2002 р. червень	2001 р.	% до рівня	
			середнього по економіці	2000 р.
Соціальне забезпечення	241,2	159	51,1	133,7
Освіта	302,2	224	72,0	143,3
Культура	–	161	51,7	138,2
Всього	377,4	311	100,0	135,2

** Україна у цифрах у 2001 р., Статистичний збірник. — К.: Державний комітет статистики України, 2002. — С. 202–203.*

Номінальна заробітна плата одного штатного працівника в 2001 р. становила в середньому за місяць 311,08 грн., що на 35,2 % більше, ніж за 2000 р. Серед регіонів середній розмір заробітної плати коливався від 189,66 грн. у Тернопільській області до 548 грн. у м. Києві. Частка працівників, у яких нарахована заробітна плата була в межах офіційно встановленого мінімального її розміру (118 грн.), порівняно з 2000 роком зменшилася наполовину.

Реальна заробітна плата у 2001 р. порівняно з 2000 р. зросла на 19,3 %. Це був найвищий показник за останні десять років. Така ситуація пояснюється високими темпами приросту номінальної заробітної плати та уповільненням зростання споживчих цін.

В останні роки у сільськогосподарському виробництві оплата праці повністю втрачає свої функції (стимулюючу, відтворювальну, регулюючу), що негативно позначається на рівні життя сільського населення, збільшенні числа безробітних, непривабливості сільського господарства для інвесторів.

Окремо слід наголосити, що протягом 2001—2002 рр. у сільському господарстві певною мірою відбулося підвищення мінімальних галузевих гарантій з оплати праці, закріпилася тенденція росту середньомісячної заробітної плати найманих працівників. Однак, за інформацією Міністерства аграрної політики України, у значній частині реформованих сільськогосподарських підприємств порушуються норми та гарантії чинного законодавства з оплати праці. Так, мають місце факти, коли з роботодавцями взагалі не укладаються колективні договори про наймання на роботу. Також у колективних договорах, як

правило, відсутні конкретні зобов'язання роботодавців щодо поліпшення нормування праці. Зокрема, у 2001 р. лише третя частина працюючих у сільському господарстві були охоплені колективними договорами.

Таблиця 5. Розподіл населення за рівнем середньодушового сукупного доходу в Україні, 2001 р.

Групи населення	Середньодушовий сукупний дохід на місяць	у процентному відношенні		
		всього	у тому числі	
			міське	сільське
I	до 60	8,3	4,2	16,7
II	60,1–90,0	12,6	9,4	19,3
III	90,1–120,0	15,4	14,4	17,7
IV	120,1–150,0	14,6	14,7	14,4
V	150,1–180,0	11,6	12,3	10,0
VI	180,1–210,0	8,6	9,5	6,7
VII	210,1–240,0	7,2	8,6	4,2
VIII	240,1–270,0	5,6	6,6	3,4
IX	270,1–300,0	4,0	5,0	2,2
X	300,1–360,0	4,9	6,0	2,5
XI	понад 360,1	7,2	9,3	2,9

** Держкомстат України, Витрати і доходи домогосподарств України у 2001 р.*

Дані вибірових обстежень населення України за доходами свідчать, що в суспільстві відбулося надзвичайно велике розшарування за рівнем доходів на душу населення (табл.5). Різниця в доходах між крайніми групами — 9-кратна. Це чітко простежується за показниками рівня споживання окремих продуктів харчування населенням різних демографічних груп з різними рівнями доходів, особливо великою є відмінність у споживанні між сільським та міським населенням.

Відповідно до показника ВВП на одну особу в 2001 р. Україна віднесена Світовим банком до країн з низьким рівнем доходу (745 дол. США і нижче) поряд з такими малорозвинутими країнами, як Ангола, Чад, Конго, Сенегал, Ефіопія, Нікарагуа, Гана та інші. З країн СНД у цю групу також входять Вірменія,

Азербайджан, Грузія, Киргизька Республіка, Молдова, Таджикистан та Узбекистан.

До групи країн з доходами нижче середнього рівня (746—2 975 дол. США) віднесено Албанію, Кубу, Еквадор, Гватемалу, Македонію, Перу, Румунію, Сирію, Туреччину, Федеративну Республіку Югославію та інші, а з країн СНД — Білорусь, Казахстан, Росію та Туркменистан.

До країн з доходами вище середнього рівня (2 975—9 205 дол. США) віднесено Естонію, Латвію, Литву, Бразилію, Хорватію, Угорщину, Польщу, Словаччину, Уругвай, Венесуелу та інші.

Групу країн з високим рівнем доходу (9 205 дол. США і вище) складають країни ЄС, США, Австралія, Канада, Ізраїль, Нова Зеландія, Сінгапур, Словенія, Японія та інші.

Дещо іншою є оцінка України за рівнем життя Організацією Об'єднаних Націй, згідно з якою вона віднесена до країн із середнім рівнем життя. Індекс рівня життя по країнах розраховувався за кількома показниками, зокрема, прогноною тривалістю життя, грамотністю дорослого населення, доступністю освіти, ВВП на одну особу (табл.6).

Таблиця 6. Розподіл країні світу за рівнем життя у 2000 р.

Місце країни відповідно до індексу рівня життя	Країна	Прогнозна тривалість життя, років	Грамотність дорослого населення з 15 років, %	Доступність початкової, середньої та вищої освіти, %, за 1999 р.	ВВП на одну особу (дол. США з урахуванням паритету купівельної спроможності)	Індекс рівня життя
Країни з високим рівнем життя (індекс рівня життя більше 0,8)						
1	Норвегія	78,5	—	97	29 918	0,942
2	Швеція	79,7	—	101	24 277	0,941
3	Канада	78,8	—	97	27 840	0,940
4	Бельгія	78,4	—	109	27 178	0,939
5	Австралія	78,9	—	116	25 693	0,939
6	США	77,0	—	95	34 142	0,939
9	Японія	81,0	—	82	26 755	0,933
12	Франція	78,6	—	94	24 223	0,928

Місце країни відповідно до індексу рівня життя	Країна	Прогнозна тривалість життя, років	Грамотність дорослого населення з 15 років, %	Доступність початкової, середньої та вищої освіти, %, за 1999 р.	ВВП на одну особу (дол. США з урахуванням паритету купівельної спроможності)	Індекс рівня життя
15	Австрія	78,1	–	90	26 765	0,926
17	Німеччина	77,7	–	94	25 103	0,925
35	Угорщина	71,3	99,3	81	12 416	0,835
36	Словаччина	73,3	100	76	11 243	0,835
37	Польща	73,3	99,7	84	9 051	0,833
42	Естонія	70,6	99,8	86	10 066	0,826
49	Литва	72,1	99,6	80	7 106	0,808
53	Латвія	70,4	99,8	82	7 045	0,800
Країни з середнім рівнем життя (індекс рівня життя 0,8–0,5)						
54	Мексика	72,6	91,4	71	9 023	0,796
60	Росія	66,1	99,6	78	8 377	0,781
62	Болгарія	70,8	98,4	72	5 710	0,779
63	Румунія	69,8	98,1	69	6 423	0,775
76	Вірменія	72,9	98,4	80	2 559	0,754
79	Казахстан	64,6	98,0	77	5 871	0,750
80	Україна	68,1	99,6	77	3 816	0,748
81	Грузія	73,2	100,0	70	2 664	0,748
95	Узбекистан	69,0	99,2	76	2 441	0,727
96	Китай	70,5	84,1	73	3 976	0,726
102	Киргизія	67,8	97,0	68	2 711	0,712
105	Молдова	66,6	98,9	72	2 109	0,701
112	Таджиккистан	67,6	99,2	67	1 152	0,667
124	Індія	63,3	57,2	55	2 358	0,577
Країни з низьким рівнем життя (індекс рівня життя менше 0,5)						
138	Пакистан	60,0	43,2	40	1 928	0,499
161	Ангола	45,2	42,0	23	2 187	0,403
173	Сьєрра-Леоне	38,9	36,0	27	490	0,275

**за матеріалами ООН*

Розмір середньомісячної заробітної плати в країнах, що входили до складу Радянського Союзу, свідчить про те, що Україна має середній рівень, вдвічі нижчий порівняно з Росією та Казахстаном (табл.7).

Таблиця 7. Середньомісячна номінальна заробітна плата країн колишнього СРСР в перерахунку на долари США

Країни	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Україна	68,8	76,9	62,7	43,0	42,3	57,9
Азербайджан	20,8	35,5	43,5	44,8	49,5	55,8
Білорусь	89,1	90,8	106,3	70,8	73,6	86,6
Вірменія	22,9	27,7	35,7	37,7	42,1	44,1
Грузія	23,0	32,8	39,8	33,4	43,5	–
Казахстан	101,0	111,6	119,4	90,6	96,2	114,0
Киргизія	38,3	39,2	40,1	26,9	25,7	30,0
Молдова	40,7	47,6	46,6	29,0	32,8	42,3
Росія	154,2	164,3	108,3	61,8	79,1	111,1
Таджикистан	10,1	8,8	11,8	9,4	8,5	9,9
Туркменитан	20,6	44,8	54,9	–	–	–
Узбекистан	53,7	48,4	47,3	57,2	–	–

* Україна та країни СНД 2001/Статистичний збірник. — К.: Державний комітет статистики України, 2002. — С. 41.¹

У 2002 р. доходи населення збільшилися на 12,2 % порівняно з попереднім роком, а витрати його зросли на 11,7 % (табл. 8).

Зростання доходів відбулося за рахунок збільшення оплати праці на 12,8 %, а також зростання прибутку і змішаного доходу на 64,1 %. Збільшення витрат і заощаджень відбулося за рахунок зростання витрат на купівлю товарів і оплату послуг на 9,7 %, а також за рахунок зростання поточних податків на доходи і майно на 20,9 %.

Таблиця 8. Доходи і витрати населення України у 2002 р.

	Січень-грудень, млн. грн.	Грудень 2002 у % до грудня 2001
Доходи, всього:	191 946	112,2
з них грошові доходи:	163 317	119,0
– оплата праці	81 478	112,8
– прибуток і змішаний дохід	31 176	164,1
– соціальна допомога, інші поточні й капітальні трансферти, з них:	59 363	91,5
– соціальна допомога	29 549	92,2
– доходи від майна та інші фінансові надходження, з них:	19 929	140,7

¹ за 10 місяців 2002 року

	Січень- грудень, млн. грн.	Грудень 2002 у % до грудня 2001
– доходи від продажу іноземної валюти	4 959	92,7
Витрати і заощадження, всього:	196 711	111,7
– купівля товарів і оплата послуг	159 591	109,7
– поточні податки з прибутку, майно, інші поточні й капітальні трансферти, з них:	13 849	120,7
– поточні податки з прибутку, майно та ін.	11 066	120,9
– фінансові вклади, з них:	14 967	105,0
– витрати на придбання іноземної валюти	4 133	170,9
– інші витрати	8 304	158,3

* Державний комітет статистики України.

Основними макроекономічними факторами росту реальних грошових доходів населення у 2002 р. були ріст реального валового продукту на 4,1 % (у 2001 р. ВВП збільшився на 9 %), зниження рівня інфляції — індекс споживчих цін дорівнював 0,6 % порівняно з 2001 р.

Водночас слід зазначити, що проблему заробітної плати в сільському господарстві ускладнює заборгованість з її виплати. Сума заборгованості із виплати заробітної плати за 2002 р. порівняно з попереднім роком зменшилася на 2,2 млрд. грн., або на 43,9 % і становила станом на 10 січня 2002 р. 2,8 млрд. грн. Темпи погашення заборгованості у 2001 р. були найбільшими порівняно з минулими роками. На підприємствах сільського господарства скорочення боргу за цей період становило 68,6 %. В сільськогосподарських підприємствах в рахунок заробітної плати було продано продукції на 2,2 млрд. грн., що складає більше половини (64,8 %) від фонду оплати праці, нарахованої їм до виплати за цей період.

У 2002 р. заборгованість із виплати заробітної плати зменшилася у сільському господарстві на 27 % проти початку року, у харчовій промисловості — на 20 %. Станом на 1 листопада 2002 року заборгованість по виплаті заробітної плати становила: у сільському господарстві — 350 млн. грн., у харчовій промисловості — 62 млн. грн.

Слід окреслити також чинники, які визначають на законодавчому рівні мінімальний рівень заробітної плати з урахування споживчого попиту та фізіологічних потреб населення.

У ринкових умовах споживчий попит має формуватися під впливом фізіологічної потреби в певній кількості продуктів харчування, для того щоб підтримувати нормальну життєдіяльність, а також рівня платоспроможності споживачів, які спроможні заплатити за продукти харчування.

За часів планової економіки в Україні, які в інших республіках колишнього СРСР, спеціалістами в галузі гігієни харчування та здоров'я розробляли норми споживання, які були диференційованими для різних професійних та статевих вікових груп населення.

В якості мінімального рівня харчування людей за кількісним показником і асортиментом продуктів харчування, вмістом поживних речовин та їх енергетичною достатністю у більшості країн СНД, у тому числі і в Україні, приймають норми харчування, які закладаються при розрахунку мінімального споживчого кошика.

Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 року № 656 затверджено набір продуктів на рік, які необхідні для підтримання нормальної життєдіяльності для таких соціально-демографічних категорій населення: діти до 6 років, діти 6–18 років, працездатне населення, непрацездатне населення. Також цією постановою затверджено мінімальний набір товарів культурно-побутового та господарського призначення.

Відповідно до статті 4. Закону України від 15 липня 1999 року № 966 “Про прожитковий мінімум” передбачається щорічне подання Кабінетом Міністрів України на затвердження Верховної Ради України до початку розгляду Державного бюджету України прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення.

Прожитковий мінімум для основних соціальних і демографічних груп населення розраховано нормативним методом, виходячи з наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, схвалених науково-громадською

експертизою на принципах соціального партнерства і затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 року № 656. Розрахунки здійснено відповідно до Методики визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних та демографічних груп населення, затвердженої наказом Мінпраці, Мінекономіки та Держкомстату від 17.05.2000 р. №109/05/157.

Розрахунок розмірів прожиткових мінімумів проведено виходячи з цін, що склалися у травні 2002 р. (за даними Держкомстату України) та прогнозних індексів інфляції у 2002—2003 рр. (за даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції). Розмір прожиткового мінімуму на 2003 р. розраховано як середню величину прогнозних його величин.

Правову основу для встановлення прожиткового мінімуму, його затвердження та врахування при реалізації державою конституційної гарантії громадян щодо достатнього життєвого рівня закладено Законом України “Про прожитковий мінімум”. Законом України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” передбачено, що прожитковий мінімум є базовим державним соціальним стандартом, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти.

Затверджений розмір прожиткового мінімуму застосовується для загальної оцінки рівня життя в Україні, а також для встановлення розмірів державних соціальних гарантій та стандартів, виходячи з можливостей державного бюджету. Досягнення мінімальних соціальних гарантій до розміру прожиткового мінімуму буде здійснюватися поступово в міру стабілізації економіки.

Таблиця 9. Розмір прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць, грн.

Соціальні і демографічні групи населення	2000 р. (Закон №2025 від 05.10.2000)	2001 р. (Закон №2330 від 22.03.2001)	2002 р. (Закон №2780 від 15.11.2001)	2003 р. (Закон №247 від 28.11.2002)
Діти віком до 6 років	240,71	276,48	307	307

Соціальні і демографічні групи населення	2000 р. (Закон №2025 від 05.10.2000)	2001 р. (Закон №2330 від 22.03.2001)	2002 р. (Закон №2780 від 15.11.2001)	2003 р. (Закон №247 від 28.11.2002)
Діти віком від 6 до 18 років	297,29	345,66	384	384
Працездатні особи	287,63	331,05	365	365
Особи, які втратили працездатність	216,56	248,77	268	268
Загальний показник	270,10	311,30	342	342

Прожитковий мінімум встановлюється для здійснення загальної оцінки рівня життя в Україні та встановлення розмірів державних соціальних гарантій.

У кінці 2002 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про встановлення розміру мінімальної заробітної плати на 2003 рік”, згідно з яким буде встановлено мінімальну заробітну плату з 1 січня 2003 року в розмірі 185 грн., а з 1 червня 2003 року — 237 грн. на місяць (у 2002 р. Верховна Рада України встановила мінімальну заробітну плату на рівні 165 грн.).

Мінімальний рівень заробітної плати використовується при встановленні окладів у бюджетних установах. Закон про мінімальну заробітну плату розглядається щороку напередодні затвердження бюджету держави на наступний рік.

1.2 Залежність між рівнем споживання продуктів харчування та платоспроможним попитом населення

Нині в Україні основною проблемою для населення є не відсутність продуктів харчування, а відсутність можливості придбати їх за сукупні доходи. Як результат, існує проблема недостатнього харчування і, навіть, голоду для окремих категорій населення. Водночас, через обмеженість коштів значна частина населення не в змозі постійно споживати через неможливість купувати необхідну кількість продуктів харчування для забезпечення активного та здорового життя, отримувати з продуктами необхідну кількість калорій.

У табл. 10 наведена динаміка рівня середньодушового споживання населенням України основних продуктів харчування. Найбільше привертає увагу скорочення споживання продуктів тваринного походження. Так, за десятилітній період (1990—2001рр.) споживання м'яса та м'ясних продуктів скоротилося від 68,2 до 30,0 кг, молока та молочних продуктів — від 373,2 до 205,0 кг, яєць — від 272 до 175 шт. Відбулося скорочення споживання і продукції рослинного походження, зокрема цукру — від 50 до 38 кг, а також олії — від 11,6 до 9,4 кг. Не скоротилося споживання населенням за цей період лише хлібних продуктів та картоплі і залишалося більш-менш незмінним. Однак, лєвова частка споживання хлібних продуктів і картоплі, як більш дешевих, є підтвердженням того, що населення України має низькі рівні доходів.

Для прикладу, у Франції² (дані за 2000 р.) при середній тривалості життя 75,2 років для чоловіків та 82,7 років для жінок рівень споживання наступний (у кілограмах на одну особу за р.): хліба — 60, картоплі — 64,5, фруктів — 65, овочів — 115,7, м'ясних продуктів — 84,6, молока у рідкому стані — 66,2, риби — 25,4.

Таблиця 10. Споживання продуктів харчування в Україні (на одну особу за р., кг)

	1990	1995	1998	1999	2000	2001
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо, включаючи субпродукти і сало)	68	39	33	33	33	30
Молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)	373	244	213	210	198	205
Яйця, шт.	272	171	154	163	164	175
Риба і рибні продукти	17,5	3,6	5,9	7,2	8,3	9,0
Цукор	59	32	32	33	37	38
Олія	11,6	8,2	8,2	8,9	9,3	9,4
Картопля	131	124	129	122	135	138

² Статистичний щорічник Франції, 1999 р.

	1990	1995	1998	1999	2000	2001
Овочі та баштанні	102	97	94	96	101	102
Фрукти і ягоди (без переробки на вино)	47	33	28	22	29	25
Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби у перерахунку на борошно, борошно, крупи, бобові)	141	128	126	122	124	130

* Держкомстат України, Україна у цифрах, 2001 р.

Продукти харчування відносяться до товарних груп нееластичного або слабо еластичного попиту і коефіцієнт еластичності становить 0,15–0,25. Такий рівень еластичності продуктів харчування мають більшість розвинутих країн світу, де населення переважно добре забезпечене продуктами харчування і в сукупному бюджеті сім'ї витрати на харчування складають в межах 10 % (наприклад, у США до 11 %).

Простежується закономірність: чим бідніше населення, тим більшу частку свого доходу воно витрачає на продукти харчування. Наступна закономірність — у групах з низьким рівнем доходів населення в загальному споживанні переважають низькокалорійні, з низьким вмістом білка продукти (хлібопродукти, картопля, овочі).

Як свідчать дані вибіркового обстеження населення України за доходами, в останні роки хлібопродукти в Україні як товар низької категорії перетворилися на товар із закономірністю збільшення споживання по мірі зростання доходів. До 1991 р. хліб і хлібні продукти відносилися до так званих товарів низької категорії (з ростом доходів споживання їх зменшувалося).

Таблиця 11. Середньодушкове споживання основних продуктів харчування і еластичність попиту залежно від доходів населення України, 2000 р.

Групи населення з середньодушовим доходом у місяць	Середньодушовий сукупний доход у місяць, грн	Хлібопродукти		Картопля		Молоко та молочні продукти		М'ясо та м'ясні продукти	
		Середньомісячне споживання, кг	Еластичність	Середньомісячне споживання, кг	Еластичність	Середньомісячне споживання, кг	Еластичність	Середньомісячне споживання, кг	Еластичність
I	До 30	6,4	—	1,3	—	0,3	—	0,3	—
II	30,1–60,0	6,6	0,02	5,1	1,46	4,6	7,15	0,6	0,50
III	60,1–90,0	7,8	0,27	7,4	0,68	8,2	1,18	1,2	1,50
IV	90,1–120,0	8,7	0,29	8,9	0,51	10,8	0,79	1,8	1,25
V	120,1–150,0	9,8	0,44	9,3	0,16	13,5	0,88	2,3	0,97
VI	150,1–180,0	10,6	0,37	10,4	0,53	15,8	0,77	2,8	0,98
VII	180,1–210,0	10,8	0,10	10,3	0,05	18,0	0,77	3,3	0,98
VIII	210,1–240,0	12,1	0,78	11,6	0,82	20,0	0,72	4,0	1,38
IX	240,1–270,0	12,0	0,06	11,8	0,13	21,7	0,64	4,2	0,38
X	270,1–300,0	12,9	0,64	12,3	0,36	23,9	0,86	4,9	1,42
XI	Понад 300,0	13,7	0,27	13,2	0,32	27,4	0,64	6,4	1,34

* Державний комітет статистики України, Витрати і доходи домогосподарств України у 2000 р. (За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України), 2001 р.

Таблиця 12. Споживання продуктів харчування в домогосподарствах України у 2001 р. (в середньому за місяць в розрахунку на одну особу, кг)

	Всі домогосподарства	У тому числі			
		у міських поселеннях			у сільській місцевості
		всього	у великих містах	у малих містах	
М'ясо і м'ясопродукти	2,8	3,1	2,6	2,9	2,6
Молоко і молочні продукти	17,3	16,6	15,8	16,2	19,5
Яйця, шт.	16	17	15	16	15
Риба і рибні продукти	1,4	1,6	1,5	1,5	1,2
Цукор	3,3	3,1	3,5	3,3	3,4
Олія та інші рослинні жири	2,0	2,0	2,1	2,1	1,8
Картопля	11,1	8,2	10,8	9,4	14,6
Овочі та баштанні	9,0	9,0	8,8	8,9	9,2
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	2,2	2,8	2,0	2,5	1,8
Хліб та хлібні продукти	10,7	10,4	11,2	9,8	11,1

* Держкомстат України, *Витрати і доходи домогосподарств України у 2001 р.*

Якщо порівняти рівень споживання основних видів продуктів харчування в розрахунку на одну особу населення у великих і малих містах та у сільській місцевості, то можна бачити, що великої різниці не спостерігається, за винятком окремих продуктів. Так, по групі тваринницької продукції у сільській місцевості населення більше споживає молока та молочної продукції, менше риби і рибної продукції. Також воно більше споживає картоплі та хлібних продуктів, молока і молокопродуктів (табл.12). Така ситуація зумовлюється тим, що більшість сільського населення займається вирощуванням картоплі та зерна на власних присадибних ділянках і земельних частках (паях) з метою самозабезпеченості необхідними продуктами харчування. Крім того, більшість домогосподарств сільської місцевості тримають корів (часто по 1–2 і більше), що дозволяє

насамперед забезпечувати власні потреби у споживанні молочної продукції, а також родичів, які проживають у містах.

Структура харчування сільської сім'ї за групою продуктів в основному відповідає середньому показнику по Україні, але має і деякі відмінності. Насамперед треба зазначити, що основною ознакою раціону сільської родини є досить високий рівень споживання молочних продуктів — майже на 19 % вищий за середнє по Україні значення. Якщо розглядати сільські сім'ї по регіонах України, то слід зауважити, що вищезгадана тенденція простежується переважно в Західному регіоні. Так, у Львівській області сільські родини споживають молока та молочних продуктів майже на 44 % більше від середнього показника у сільській місцевості. Це, у свою чергу, пояснює високий рівень протеїнів у добовому раціоні сільських родин.

Споживання картоплі сільською родиною в 1,5 раза перевищує середній показник. Слід зазначити, що найбільше споживають картоплі у Західному та Південному регіонах України. При цьому рівень споживання яєць, навпаки, є на 11 % нижчий від середнього по країні та на 20 % — у великих містах. Але в деяких регіонах споживання яєць набагато перевищує середнє значення для сільської місцевості. Стосовно інших продуктів харчування, таких як хліб, цукор, м'ясопродукти та овочі, їх споживання знаходиться на середньому рівні по країні.

В Україні у 1990 р. енергетична цінність добового раціону становила 3597 кілокалорій з вмістом протеїну 105,3 г, жиру 127,0, а в 2001 р. кількість кілокалорій дорівнювала 2711, протеїну — 77,2, жиру — 73,2 (табл. 13).

Таблиця 13. Споживання населенням основних мікроелементів у складі продуктів харчування (в розрахунку на одну особу за добу)

	1990	1998	1999	2000	2001
Всього, включаючи алкоголь					
Калорійність, к кал	3597	2537	2505	2599	2711
Протеїн, г	105,3	75,0	74,3	74,1	77,2
Жири, г	124,0	69,9	71,1	70,9	73,2
Кальцій, мг	1362	864	848	828	859
Залізо, мг	25,0	19,5	18,9	19,4	20,2

* Статистичний щорічник України, 2001 р.

Крім того, простежується відмінність за енергетичною цінністю і вмістом поживних речовин у спожитих домогосподарствами продуктами харчування (табл. 13). Це зумовлено тим, що харчування сільської родини за кількісними та якісними характеристиками має незначні відмінності від показників по середній статистичній українській сім'ї.

Енергетична цінність добового раціону харчування сільської сім'ї є вищою за середній по країні рівень майже на 4 % та на 12 % перевищує аналогічний показник у великих містах. Стосовно складу поживних речовин у добовому раціоні сільського домогосподарства слід зазначити наступне:

- споживання жирів сільською родиною майже не відрізняється від середнього показника по Україні і дорівнює 110 г на добу проти 109 г по Україні;
- споживання протеїнів у сільській місцевості на 8 % перевищує середнє по країні значення і майже на 17 % вище аналогічного показника у великих містах;
- калорійність харчування сільських сімей порівняно із середніми показниками збільшується не за рахунок жирів, а переважно завдяки підвищеному споживанню протеїнів.

Таким чином, харчування сільської родини є більш збалансованим порівняно із середнім показником по Україні.

Таблиця 14. Енергетична цінність і вміст поживних речовин у спожитих в домогосподарствах продуктах харчування (в середньому за добу в розрахунку на одну особу)

	Всі домогосподарства	У тому числі проживають			
		У міських поселеннях			У сільській місцевості
		У великих містах	У малих містах	Всього	
Енергетична цінність, ккал	3299	3117	3356	3225	3451
Білки, г	84	80	83	81	89
Жири, г	127	128	128	128	126
Вуглеводи, г	466	425	478	449	499

** Держкомстат України, Доходи та витрати домогосподарств України у 2001 р.*

Енергетична цінність і вміст поживних речовин у спожитих продуктах харчування в домогосподарствах залежно від їх чисельного складу також досить різна. За статистичними даними, в середньому за добу в розрахунку на одну людину в домогосподарствах з чисельністю одна особа енергетична цінність становить 4745 ккал проти 2676 ккал у домогосподарствах з чисельністю п'ять і більше осіб, білків відповідно 116 і 69 г, жирів — 185 і 98 г, вуглеводів — 671 і 388 г. Також, якщо порівняти енергетичну цінність і вміст поживних речовин у спожитих продуктах харчування в домогосподарствах з дітьми (залежно від числа дітей), то в середньому за добу в розрахунку на одну особу в сім'ях з однією дитиною припадає 2958 ккал, дві — 2679, три — 2543, чотири — 2329, п'ять і більше — 2192 ккал.

Споживання продуктів харчування в домогосподарствах залежно від розміру середньодушових сукупних витрат у 2001 р. (в середньому за місяць в розрахунку на одну особу) показують, що різниця між крайніми групами з найнижчими та найвищими рівнями доходів є досить суттєвою.

Населення з найнижчим рівнем сукупних витрат у місяць порівняно з найвищим рівнем доходу споживає удвічі менше м'яса та м'ясопродуктів, молока та молочних продуктів — у 1,6 раза, риби та рибної продукції — в 1,9, яєць — у 1,4 раза. Навіть такі продукти як хліб і картопля також споживають у цій групі майже вдвічі менше (табл.15).

Таблиця 15. Споживання продуктів харчування в домогосподарствах залежно від розміру середньодушових сукупних витрат у 2001 р. (в середньому за місяць в розрахунку на одну особу, кг)

	Всі домогосподарства	Із середньодушовими сукупними витратами у місяць, грн.										
		До 60,0	60,1–90,0	90,1–120,0	120,1–150,0	150,1–180,0	180,1–210,0	210,1–240,0	240,1–270,0	270,1–300,0	300,1–360,0	Понад 360,0
М'ясо і м'ясопродукти	2,8	0,4	0,7	1,2	1,7	2,1	2,5	2,9	3,4	3,6	4,3	5,7
Молоко і молочні продукти	17,3	5,3	8,3	10,7	12,4	14,9	16,7	18,5	20,3	21,3	22,7	28,3
Яйця, шт.	16	5	7	10	13	14	16	18	19	20	20	23
Риба і рибні продукти	1,4	0,3	0,6	0,7	0,9	1,1	1,3	1,5	1,7	1,8	2,1	2,7
Цукор	3,3	1,0	1,5	1,9	2,5	2,8	3,3	3,6	4,0	4,2	4,3	5,3
Олія та інші рослинні жири	2,0	0,8	1,2	1,4	1,6	1,8	2,0	2,1	2,2	2,4	2,4	2,8
Картопля	11,1	6,5	8,7	10,1	10,3	10,5	10,8	11,7	11,9	12,4	12,2	12,9
Овочі та баштанні	9,0	3,7	4,8	5,8	6,9	7,9	8,9	9,7	10,7	11,0	11,7	13,7
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	2,2	0,4	0,7	1,0	1,3	1,7	2,1	2,3	2,5	2,8	3,2	4,6
Хліб та хлібні продукти	10,7	6,5	7,7	8,4	9,5	10,0	10,9	11,4	11,7	18,3	12,1	13,1

**Статистичний щорічник України, 2001 р.*

Також помітною є різниця в споживанні продуктів харчування у домогосподарствах залежно від наявності та чисельності працюючих осіб у їх складі (табл.16). Домогосподарства, у складі яких є одна працююча особа, мають нижчі показники споживання м'яса та риби порівняно із середніми.

Таблиця 16. Споживання продуктів харчування в домогосподарствах залежно від наявності та чисельності працюючих осіб у їх складі (в середньому за місяць в розрахунку на одну особу, кг)

	Домогосподарства, у складі яких є працюючі особи	У тому числі з чисельністю працюючих осіб			Домогосподарства, у складі яких працюючих осіб немає
		одна	дві	три і більше	
М'ясо і м'ясопродукти	2,8	2,7	2,9	2,9	2,6
Молоко і молокопродукти	16,3	16,7	16,4	15,4	20,8
Яйця, шт.	16	15	16	15	16
Риба і рибні продукти	1,4	1,3	1,4	1,3	1,6
Цукор	3,1	3,2	3,0	3,0	4,1
Олія та інші рослинні жири	1,8	1,9	1,8	1,7	2,5
Картопля	10,3	10,6	10,0	10,1	14,1
Овочі і баштанні	8,4	8,8	8,3	8,1	11,0
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	2,2	2,3	2,2	2,0	2,2
Хліб і хлібні продукти	9,8	10,3	9,5	9,5	13,7

** Держкомстат України, Витрати і доходи домогосподарств України у 2001 р.*

В середньому за місяць однією особою спожито 2,8 кг м'яса і м'ясопродуктів (у перерахунку на м'ясо), 17,3 кг молока і молочних продуктів (у перерахунку на молоко), 16 шт. яєць, 1,4 кг риби і рибних продуктів, 3,3 кг цукру, 2,0 кг олії, 11,1 кг картоплі, 9,0 кг овочів і баштанних, 2,2 кг фруктів, ягід, винограду, 10,7 кг хліба і хлібобулочних виробів.

Формування добового раціону відбувається в напрямі підвищення споживання продуктів, які в основному є джерелом надходження вуглеводів і, як правило,

найбільш дешеві. У сільських домогосподарствах кожна особа споживала більше, ніж у міських: картоплі — в 1,5 рази, молока і молочних продуктів — в 1,3 рази, хліба і хлібобулочних виробів — у 1,1 рази. Калорійність добового раціону в останніх на 7 % вище.

Зберігається тенденція поглиблення диференціації у споживанні продуктів харчування між малозабезпеченими та більш заможними домогосподарствами. Так, порівняно з малозабезпеченими домогосподарствами найбільш заможна частина населення (10 %) витратила на харчування в 1,3 рази меншу частку коштів (56 %), а вартість та калорійність спожитих однією особою за добу продуктів були відповідно в 4,3 (9,4 грн.) та в 2,5 разів (5329 кал) вище.

Статистичні дані свідчать, що зниження рівня споживання більш характерне для міських сімей, ніж сільських. Останні майже всі потреби в харчуванні забезпечують за рахунок надходження продуктів із особистих підсобних господарств (практично 98,9 % усіх жителів у сільській місцевості мають земельні ділянки, середній розмір яких становить 50 сотих гектара).

Оскільки більшість калорій у раціоні переважної частини країн (у тому числі й України) забезпечуються завдяки споживанню рослинної їжі (в основному, зернових і коренеплодів), вищезгадана різниця між споживанням калорій, оцінюваних відповідно за даними балансів і за фактичним споживанням згідно з даними анкетування, дуже важлива. Мінімальний рівень калорій для підтримки життєздатності людини визначаються в межах від 2000 до 2500 калорій. Цей показник слід порівнювати лише з кількістю калорій, розрахованою за продовольчим балансом. А якщо визначати аналогічний рівень, який можна порівняти з даними анкетування Держкомстату України, то він буде нижчий на 20–30 %.

Отже, загальний висновок полягає в тому, що кількісні та якісні характеристики харчування сільських родин кращі порівняно з аналогічними показниками міських родин та середніми показниками по країні.

1.3. Порівняння доходів і витрат сільських домогосподарств з міськими

У 2001 р. в Україні кількість домогосподарств налічувала 17,7 млн., з них у міських поселеннях — понад дві третини домогосподарств, решта — у сільській

місцевості. Середній розмір домогосподарства становив 2,73 особи, відповідно у міських поселеннях — 2,68, у сільській місцевості — 2,86 (табл.17).

Коефіцієнт економічного навантаження на працюючу особу домогосподарства в сільській місцевості порівняно із середнім рівнем по країні вищий на 24 і на 35 % проти такого ж показника у домогосподарствах, що проживають у містах.

У 2002 р. середній розмір домогосподарства в міських поселеннях становив 2,63; у сільській місцевості — 2,89. У складі домогосподарств в середньому по Україні частка дітей до 14 років дорівнювала 15,3, підлітків (14–17 рр.) — 7, чоловіків віком 18–59 років — 25,5, жінок віком 18–54 роки — 27, осіб похилого віку: чоловіків — 8, жінок — 17,2 %. У сільських домогосподарствах частка дітей-підлітків віком 14–15 років та осіб похилого віку більша, ніж у міських, а підлітків 16–17 рр. та осіб працездатного віку (чоловіків віком 18–59 років, жінок віком 18–54 років) — менша³.

Таблиця 17. Склад домогосподарств у 2001 р. (в середньому на домогосподарство), осіб)

Показники	Всі домогосподарства	У тому числі			
		в міських господарствах			у сільській місцевості
		великі міста	малі міста	всього	
Кількість домогосподарств, тис.	17637,5	6772,0	5397,1	12169,1	5468,4
Коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства, разів	2,42	2,09	2,41	2,22	2,99
Середній розмір домогосподарств (осіб)	2,73	2,68	2,70	2,68	2,86
Частка домогосподарств з дітьми до 18 рр. (%)	42,5	43,1	42,2	42,7	42,2
Частка домогосподарств без дітей (%)	57,5	56,9	57,8	57,3	57,8
Розподіл складу домогосподарств (%):					
діти віком до 3 років	1,9	1,7	2,0	1,9	2,0

³ Держкомстат України, Основні соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2002 р.

Показники	Всі домого с-подарства	У тому числі			
		в міських господарствах			у сільській місцевості
		великі міста	малі міста	всього	
3–6 років	3,9	3,4	4,0	3,7	4,5
7–13 років	9,8	9,0	9,3	9,2	11,2
підлітки 14–15 років	3,5	3,4	3,7	3,5	3,4
16–17 років	3,6	3,9	3,6	3,7	3,2
чоловіки у віці 18–29 років	7,0	7,4	7,0	7,2	6,6
жінки у віці 18–29 років	8,1	9,1	8,1	8,6	7,0
чоловіки віком 30–59 років	18,3	18,5	18,6	18,5	17,7
жінки віком 30–54 років	19,5	20,7	20,6	20,7	17,2
чоловіки віком 60 років і старше	7,8	7,1	7,7	7,4	8,6
жінки віком 55 років і старше	16,6	15,8	15,4	15,6	18,6

** Доходи і витрати домогосподарств України у 2001 р.*

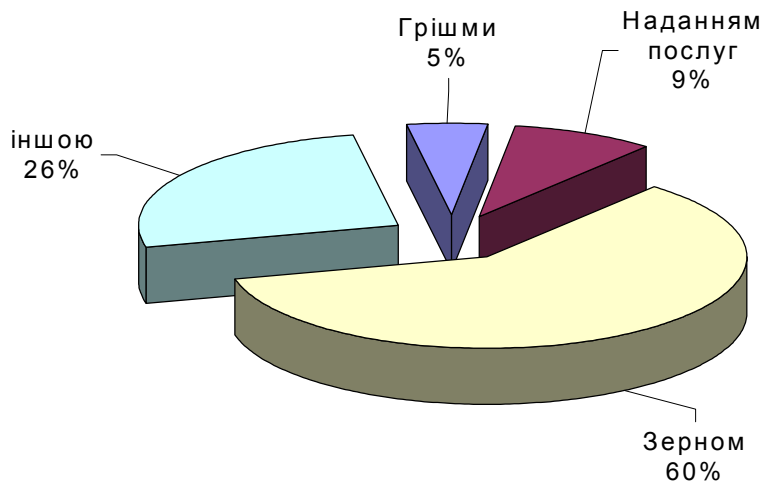
Одним із узагальнюючих показників рівня життя населення є його сукупні доходи, які характеризують, з одного боку, купівельну спроможність, а, з іншого — можливість створення соціальної захищеності кожному жителю країни за державної підтримки окремих категорій населення (пенсіонерів, інвалідів).

Сукупні ресурси сімей включають грошові доходи (оплата праці, доходи від підприємництва, продаж продукції та майна, пенсії, стипендії, інші грошові допомоги); не грошових доходів (допомога від родичів, пільги та субсидії, споживання продукції з власного господарства); заощаджень, позик та повернених боргів.

У процесі реформування аграрного сектора в структурі доходів сільського населення з'явилося нове джерело надходжень — доходи від здачі в оренду земельних і майнових паїв. Зокрема, у 2000 р. селяни отримали 1,6 млрд. грн. орендної плати за свою землю, у т.ч. 880 млн. грн. сплачено пенсіонерам, у 2001 р. — відповідно 2 млрд. і 1 млрд. грн.

Виплата орендної плати за землю та майно здійснюється: зерном — на 60, іншою продукцією — на 26, наданням послуг — на 9 %. Оплата грошми займає незначну частку — лише 5 % від загальної суми виплат (рис.1).

Рис 1. Структура виплати орендної плати за землю та майно (станом на 01.12.2002 року)

Як свідчать статистичні дані, за показниками сукупних доходів сільське населення знаходиться дещо у кращому становищі, ніж міське. Так, у 2001 р. сукупні доходи на одну особу становили у сільських родинах 535,6 грн. на місяць проти 514,2 у міських (табл.18). Але при цьому сукупні еквівалентні витрати сільських сімей майже на 9 % нижчі від рівня міських (569,2 грн. проти 624,0 грн.). Таким чином, співвідношення витрат та доходів у сільській місцевості становить 1,06 проти 1,21 — у міській та 1,17 по Україні. Тобто перевищення витрат над доходами у сільській місцевості є меншим порівняно із сукупним показником по населенню країни.

Таким чином, структура і склад доходів сільських сімей має чітко виражені відмінності від середніх значень по Україні. Якщо оплата праці в сільській місцевості не має такого значення, як у міській, то значно більшої ваги набувають натуральні доходи від особистого підсобного господарства.

Таблиця 18. Структура сукупних ресурсів домогосподарств України (у середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство)

Показники	1999 р.			2001 р.		
	Всі домогосподарства	У тому числі		Всі домогосподарства	У тому числі	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості
Всього сукупних ресурсів, грн.	332,0	317,6	363,6	520,8	514,2	535,6
Грошові доходи	63,8	73,4	45,1	75,8	81,5	63,6
оплата праці	34,1	43,3	16,3	40,8	49,6	22,3
доходи від підприємницької діяльності і самозайнятості	2,6	3,4	1,3	3,1	3,7	1,8
доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,8	0,9	9,4	5,5	1,1	15,0
пенсії, стипендії, допомоги	16,2	17,7	13,4	18,0	18,1	17,7
грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	7,1	8,1	4,7	8,4	9,0	6,8
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства	23,0	11,9	44,4	13,1	6,4	27,1
Пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива	3,7	4,3	2,6	2,5	3,0	1,6
Пільги на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку	0,9	1,3	0,4	0,7	0,9	0,3
Інші надходження	8,6	9,1	7,5	7,9	8,2	7,4

*Статистичний щорічник України 2001р.

Основною статтею у структурі сукупних ресурсів сільських сімей є вартість продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (27,1 %), а оплата праці

посідає лише друге місце (22,3 %). Частка пенсій та стипендій у структурі доходів сільських сімей становить 17,7 % проти 18,1 % у міській місцевості та 18,0 по країні і займає третю позицію серед статей доходів. Досить велику частку в сукупному доході сільської сім'ї становить доход від продажу сільгосппродукції (15 % проти 5,5 % по Україні). Зрозуміло, що соціальні трансферти для сільської сім'ї мають менше значення, ніж для міської. Так вартість пільг і субсидій у сільській місцевості становить 1,6 % проти 3,0 % — в містах. Інші статті в сукупному доході сільської родини мають незначну вагу і практично відповідають середнім показникам по країні.

Отже, якщо структура сукупного доходу міських сімей більше відповідає загальному показнику по країні, то в сільських сім'ях вона має суттєві відмінності, зумовлені специфікою місця проживання та загальноекономічними деформаціями в бік ведення натурального господарства.

Водночас, сільське населення має нижчу заробітну плату, тому формує свій доход переважно від реалізації продукції, одержаної у власному підсобному господарстві. Дві третини свого доходу міське населення, навпаки, формує за рахунок оплати праці. В результаті міське населення більш залежне від рівня заробітної плати та терміну її виплати порівняно із сільським населенням.

У структурі грошових доходів домогосподарств у містах і в сільській місцевості спостерігаються відмінності. Так, у структурі грошових доходів оплата праці у міського населення вдвічі вища, ніж у сільського населення і в 2001 р. становила 60,8 % проти 34,9 %. Основним джерелом поповнення такої різниці у сільського населення є доходи від продажу сільськогосподарської продукції.

Крім того, у міського населення також удвічі вищі доходи від підприємницької діяльності порівняно із сільським населенням, що підтверджує менш активний розвиток підприємництва у сільській місцевості. Пенсії практично займають однакові позиції.

Оскільки доходи не завжди адекватно відбивають реальний рівень життя населення країни, основним показником матеріального добробуту правомірно вважати саме витрати. А за показниками сукупних витрат добробут сільських сімей є нижчим не тільки порівняно із міськими сім'ями, а й із середнім показником по країні.

У 2001 р. середньомісячні сукупні витрати одного домогосподарства становили 607,0 грн., у тому числі міського — 624,0 грн., сільського — 569,2 грн. У середньому на одного члена домогосподарства розмір сукупних витрат дорівнював відповідно 222,3 грн., 232,8 та 199 грн.

Співвідношення мінімального рівня сукупних витрат серед 10% найбільш забезпеченого населення до максимального рівня серед 10% найменш забезпеченого (давильний коефіцієнт диференціації сукупних витрат) становило 3,7 рази, серед міських жителів — 3,8, сільських — 3,5. Сукупні витрати 10% найбільш забезпеченого населення перевищували сукупні витрати найменш забезпеченого (коефіцієнт фондів) у 6,4 рази, у містах — у 6,7, на селі — у 5,8 рази.

Про низький рівень життя населення свідчить структура сукупних витрат домогосподарств (рис. 2–3). У структурі сукупних витрат домогосподарств у міській місцевості найбільшою часткою (60,3 %), як і в попередні роки, займало харчування, 19,4 % — оплата послуг, частка непродовольчих товарів — 11,8 %, допомога родичам та іншим особам, купівля акцій, сертифікатів, вклади до банків, витрати на будівництво житла та інше використання сукупних ресурсів домогосподарств становили 5,5 %. Більша частина населення витрачає дві третини свого доходу на продукти харчування. У структурі сукупних витрат домогосподарств у сільській місцевості лівова частка витрат спрямовується також на продукти харчування (68,2 %), на непродовольчі товари — 10,9 та на послуги — 10,1 %.

Рис 2. Структура сукупних витрат домогосподарств у міській місцевості, 2001 р.

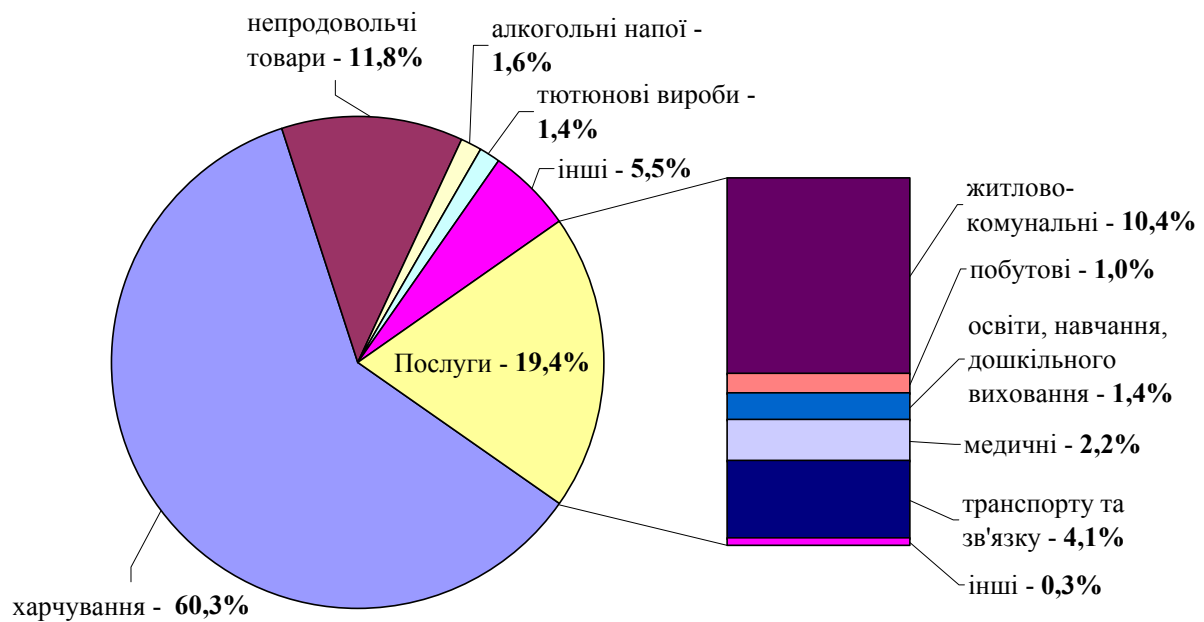
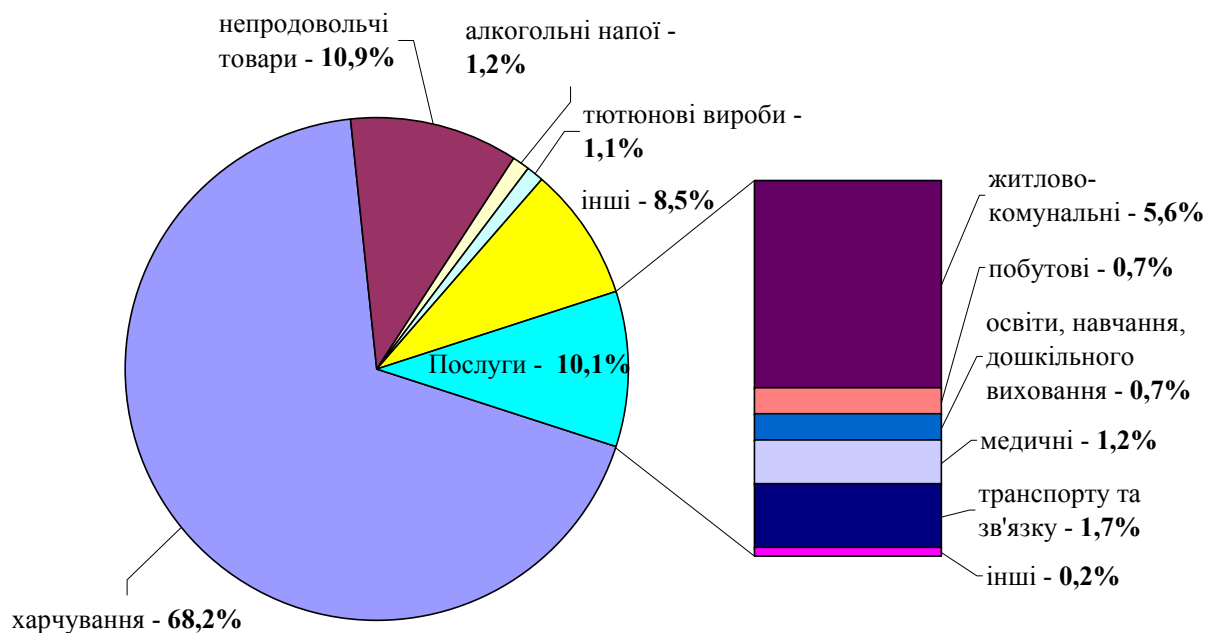

Рис 3. Структура сукупних витрат домогосподарств у сільській місцевості, 2001 р.

Ще більшою є диференціація рівня добробуту населення, розрахована з використанням критерію грошових витрат. Грошові витрати 10 % найбільш

забезпеченого населення перевищували витрати найменш забезпеченого у 9,9 рази, у містах — у 8,2, на селі — у 10,1 рази.

У зв'язку з низькими доходами і платоспроможністю сільських сімей істотно скоротився обсяг споживання найважливіших продуктів харчування, зокрема м'яса і риби, що негативно позначається на стані здоров'я, знижує трудову активність. Не задовольняється попит сільських сімей і на товари побутово-культурного призначення. У 2001 р. частка витрат на харчування у структурному доході сільських сімей зросла порівняно з 1990 р. майже вдвічі, а частка витрат на накопичення знизилася за цей період більш ніж у 40 разів.

У структурі витрат сільської сім'ї зменшується частка на індивідуальні послуги. Обмежує доступ до них населення й та обставина, що вони стають переважно платними.

Зрозуміло, що грошові доходи та витрати менше впливають на добробут сільського населення, отже, їх рівень у сільській місцевості помітно нижчий порівняно з аналогічними показниками в місті та по країні в цілому. Так, грошові доходи сільських сімей становлять 82 % середнього рівня, а грошові витрати — 76 %. Тобто, хоча в абсолютному виразі сукупні доходи сільських родин перевищують відповідний показник в містах та по країні, вони частіше формуються за рахунок не грошових джерел.

У табл. 19 наведено структуру грошових доходів та витрат сімей по матеріалах обстежень сімейних бюджетів за 1996—2001 рр. За цей період оплата праці у структурі доходів мала тенденцію до зменшення (від 66,5 % у 1996 р. до 53,9 у 2001 р.). Частка пенсій, навпаки, збільшилася втричі — від 7,7 до 21,6 %.

У структурі грошових витрат за цей період істотно змінилася частка витрат на харчування — вони зросли від 40,8 до 59,8 %. Суттєво зменшилися витрати на сплату податків, зборів, внесків — від 6, до 0,2 %, а також допомога родичам — від 5,0 до 2,1 % у загальній структурі грошових витрат.

Таблиця 19. Структура грошового доходу та витрат сімей (за матеріалами обстеження сімейних бюджетів), %

	1996 р.	1998 р.	2000 р.	2001 р.		
				Всі сім'ї	у т. ч. у поселеннях:	
					міських	сільських
Грошові доходи — всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі:						
оплата праці	66,5	64,4	54,6	53,9	60,8	34,9
пенсії	7,8	9,7	21,5	21,6	20,6	24,3
стипендії	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,1
виплати і додаткові пільги	5,8	4,6	1,6	1,9	1,4	3,3
доходи від реалізації продукції ОПГ	9,1	10,0	7,8	7,2	1,3	23,5
надходження від родичів та інших осіб	5,2	5,7	5,5	5,9	6,4	4,3
інші надходження	5,5	5,5	8,8	9,3	9,2	9,6
Грошові витрати — всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі:						
харчування — всього,	40,8	40,2	62,7	59,8	61,9	53,1
в т.ч. алкогольні напої	1,2	1,2	1,8	1,7	1,7	1,5
непродовольчі товари	2,9	23,9	14,3	14,2	13,7	16,0
оплату житла і комунальних послуг	9,8	9,7	6,0	8,5	9,2	6,1
оплату особистих та виробничих послуг	8,0	9,5	8,9	8,7	9,5	6,2
податки, збори, внески	6,5	6,7	0,9	0,2	0,2	0,2
допомога родичам та іншим особам	5,0	5,0	1,8	2,1	1,8	3,1
інші витрати	3,8	3,8	1,5	2,8	2,4	4,1
Витрати на особисте підсобне господарство	—	—	3,9	3,7	1,3	11,2

**Дані Держкомстату України.*

Слід зазначити, що сільське населення витрачає набагато менше коштів порівняно з міським. Крім того, у сільській місцевості витрати на продукти харчування не мають принципового значення. Але при цьому сільські родини порівняно з міськими споживають більше продовольчих продуктів завдяки веденню особистого підсобного домогосподарства.

У 2002 р. за статистичними даними із загальної кількості домогосподарств України 37,1 % утримували худобу, птицю і бджіл. На селі цей показник становить 85 %, у малих містах — 31,5, у великих — 3 відсотки.

Земельні ділянки мають у користуванні 62,4 % домогосподарств, у тому числі у містах — близько половини — 45,9, на селі майже всі — 98,7 %.

У сільській місцевості 44,3 % домогосподарств мають у користуванні земельні ділянки площею більше 1 га, майже третина (30,6 %) — від 16 до 50 сотих гектара, кожне шосте (16 %) — від 51 сотих до 1 гектара.

Для вирощування сільськогосподарської продукції лише для власних потреб домогосподарства використовують 15,2 % усіх земель, які знаходяться в їх користуванні (у містах — 39,6, на селі — 13 %). Середній розмір таких ділянок становить 25,3 сотих гектара (у міських домогосподарствах — 10,4, у сільських — 41,4 сотих гектара).

За даними опитування домогосподарств нормальну вагу (індекс маси тіла від 20 до 27) має 65,6 % дорослого населення України, серед міського населення — 65,1, сільського — 66,5 %. У кожного шостого дорослого вага тіла перевищує норму (індекс маси тіла від 27 до 30), а 12 % населення має надмірну вагу (індекс маси тіла понад 30). Надмірний дефіцит маси тіла (індекс маси тіла менше 18) має 1 % дорослого населення України, а 4,6 % — має вагу нижче норми (індекс маси тіла від 18 до 20). Серед сільського населення частка осіб, які мають вагу тіла нижче норми, в 1,3 рази менше, ніж серед міського.

Витрати на непродовольчі товари в сільській місцевості нижчі за середні по країні показники. Як у відсотках, так і в грошовому виразі сільські родини витрачають на непродовольчі товари менше коштів, ніж міські. Це може пояснюватися як нижчим рівнем грошових доходів на селі, так і специфікою потреб сільських жителів.

Крім того, різниця у грошових витратах на послуги між сільськими і міськими сім'ями ще помітніша. Так, сільська сім'я витрачає на послуги 6,2 % проти 9,5 % у містах. Зрозуміло, що житлово-комунальні та транспортні послуги не мають для сільської родини такого значення, як для міської, але подібна ситуація тією чи іншою мірою спостерігається по всіх видах послуг, зокрема у витратах на освіту, навчання та дошкільне виховання. Крім того, у бюджеті сільської сім'ї істотну частку займають витрати на особисте підсобне господарство.

Забезпеченість сільських сімей товарами тривалого вжитку має свої особливості на загальноукраїнському рівні, забезпеченість автомобілями в сільській місцевості є більшою, ніж у середньому по Україні, на 11 % та майже на 16 % більшою за аналогічний показник у містах.

Щодо інших традиційних товарів тривалого вжитку, то варто зауважити, що їх кількість у сільських домогосподарствах є меншою порівняно із середнім показником по Україні, так і порівняно з великими та малими містами. Так, холодильниками сільські сім'ї забезпечені лише на 85 % від загального рівня по країні, а кількість кольорових телевізорів у сільській місцевості на 100 сімей у 1,5 рази менша від середнього показника по країні.

За показниками забезпеченості рідко вживаними та високо вартісними товарами тривалого використання сільські сім'ї помітно відстають від міських. Так, кількість комп'ютерів та мікрохвильових печей у сільській місцевості в 3,5 рази менша за середній показник по країні, а кухонними комбайнами сільські домогосподарства забезпечені лише на 43 % від середнього рівня.

Таким чином, сільські родини менше забезпечені товарами тривалого вжитку на рівні всього населення країни, особливо порівняно з міським населенням.

Дані обстеження умов життя домогосподарств свідчать про майже стовідсоткову забезпеченість сільського населення окремим житлом — якщо в містах лише 92,2 % сімей мешкають в окремих квартирах або індивідуальних будинках, то на селі значення відповідного показника досягає 96,7 %. Майже у 90 випадках зі 100 — це індивідуальні будинки, і лише 6,9 % сільських родин живуть в окремих квартирах (у середньому по Україні простежується майже однаковий розподіл між мешканцями окремих квартир та індивідуальних будинків — відповідно 47,3 % та 46,3 %). Традиційно житло в сільській місцевості — це

приватна або кооперативна власність його мешканців (91,6 %), і тільки 4,5 % житлового фонду є власністю місцевих рад. Забезпеченість житлом у сільській місцевості значно краща, ніж у містах. Так, у середньому на одного сільського мешканця припадає 24,3 кв. м загальної площі (у містах цей показник дорівнює 22,8 кв. м). Істотно вищим є показник і по житловій площі — 17 кв. м на одну особу проти 14 в містах.

Незважаючи на кращу забезпеченість сільських родин житлом, комфортність їхнього проживання суттєво поступається благоустрою міського житла. Так, переважна більшість жителів села користується індивідуальною системою опалення (52,6 %), а центральною — лише 3,5 %. Центральним газопостачанням забезпечені 34,1 % сільських сімей проти 62,5 % в середньому по Україні. Тільки 27,2 % сільського населення живуть у будинках, обладнаних водопроводом (по Україні — 66 %) та каналізацією — 21,7 % проти 61 %. Душ або ванну мають 18,8 % сільських жителів, і лише 1,8 % забезпечені гарячим водопостачанням. Якщо в містах кожна друга сім'я користується послугами домашнього телефону, то в сільській місцевості — лише кожна п'ята.

Таким чином, якість житла в сільській місцевості поступається не тільки міській, а й загальноукраїнським стандартам. Забезпеченість житла сільських сімей окремими зручностями в декілька разів нижча порівняно з відповідними показниками у міській місцевості. Отже, така ситуація свідчить не тільки про незадовільні умови проживання в сільській місцевості, а й про обмеження можливостей сільських жителів поліпшити комфортність свого житла.

1.4. Визначення та зміна рівня бідності в Україні

1.4.1. Суть та економічні індикатори рівня бідності

Бідність — це соціально-економічне явище, за якого певні категорії населення мають труднощі у задоволенні першочергових фізіологічних потреб і не мають можливості повноцінно приймати участь у житті суспільства. Проблема бідності включає три аспекти: економічний, соціальний, управління.

Існують різні індикатори та критерії виміру бідності за доходами та доступністю населення до гарантованих державних соціальних послуг. За доходністю основним критерієм є прожитковий мінімум та межа бідності. Прожитковий мінімум виступає базою для визначення рівня бідності і

розраховується на основі мінімального споживчого кошика, включаючи 70 % продовольчих і 30 % непродовольчих товарів і послуг. Межа бідності свідчить про економічні можливості держави в наданні адресної соціальної допомоги, визначається і встановлюється відповідними нормативно-правовим актом.

На жаль, в Україні межа бідності не відповідає міжнародній практиці, тобто коли вона дорівнює прожитковому мінімуму. Крім того, слід зазначити, що споживчий кошик не повністю відбиває затрати на комунальні послуги і транспортні витрати, які займають вагомую частку витрат бюджету населення.

Індикаторами бідності за доходами є частка населення, в якій вони нижче розміру прожиткового мінімуму. Основними критеріями оцінки бідності не за доходами є мінімальний рівень доступності до базових соціальних послуг і благ (кількість медперсоналу та медичних організацій в розрахунку на одного жителя країни; кількість населених пунктів, які не мають шкіл; охоплення та кількість наданої допомоги групам бідного населення).

До індикаторів доступності соціальної інфраструктури для бідних категорій населення відносяться: показники стану здоров'я, освіченості, середньої тривалості життя, соціальної дезадаптації, рівня міграції, рівня тінізації доходів тощо.

Нині відсутні показники, за якими можна оцінити всі аспекти бідності, насамперед показник адресності наданої допомоги. Крім того, відсутні механізми, які б дозволили виявити кількість людей, які залишилися неохопленими соціальною допомогою, але мають підпадати під категорію бідних. Також досить неточними є дані щодо оцінки індикатора доступності фізичної інфраструктури, які не сприяють усуненню таких причин бідності, як віддаленість, обмеженість природних чи енергетичних ресурсів, транспорту, комунікацій тощо.

Основним інструментом для визначення рівня бідності є межа бідності, яка розраховується за даними доходів і споживання. Люди відносяться до категорії бідних, якщо їх рівень життя (доход чи споживання) нижче цієї межі. Межа бідності може встановлюватися у відносних і абсолютних показниках. Відносна бідність визначає становище окремої людини чи сім'ї відносно межі бідності, реальна вартість якої встановлюється після певного терміну часу. Межа абсолютної бідності розраховується за вартістю мінімального споживчого кошика, який складається із продуктів, необхідних для отримання рекомендованої кількості

калорій. Потім межа бідності підвищується за рахунок здійснення виплат на витрати для задоволення непродуктивного попиту, виходячи з розміру витрат бідних. Основним при цьому є показник, що визначає, яка частина населення має рівень життя (споживання) нижче межі бідності. Вимір такого показника дозволяє визначати чисельність населення, що знаходиться за межею бідності. Однак при цьому він не дозволяє визначати рівень бідності окремих громадян і різницю в їх становищі.

Практика економічно розвинутих країн свідчить, що бідною є сім'я, середньодушовий дохід якої не перевищує рівня прожиткового мінімуму, тобто прожитковий мінімум приймається за межу бідності. Водночас, досвід зарубіжних країн свідчить, що бідність за умови стабільного розвитку економіки пов'язана насамперед із соціально-демографічними характеристиками сімей, фізіологічними та психологічними чинниками її членів. Особливої опіки з боку держави потребують бідні сім'ї, в яких середній грошовий дохід не перевищує 40 % прожиткового мінімуму.

1.4.2. Рівень бідності українського населення

У 2001 р. в Україні 71,3 % населення мали доходи нижче показника прожиткового мінімуму. Крім того, велика кількість осіб не мають доступу до якісної питтєвої води, відчують негативні наслідки деградації та забруднення навколишнього природного середовища. В основному бідне населення сконцентроване в найбільш віддалених від великих міст сільських районах та малих містах.

Держава поки що неспроможна необхідною мірою допомогти майже 30 % населення України, які ведуть напівголодне існування, у зв'язку з існуванням неефективної системи соціального захисту.

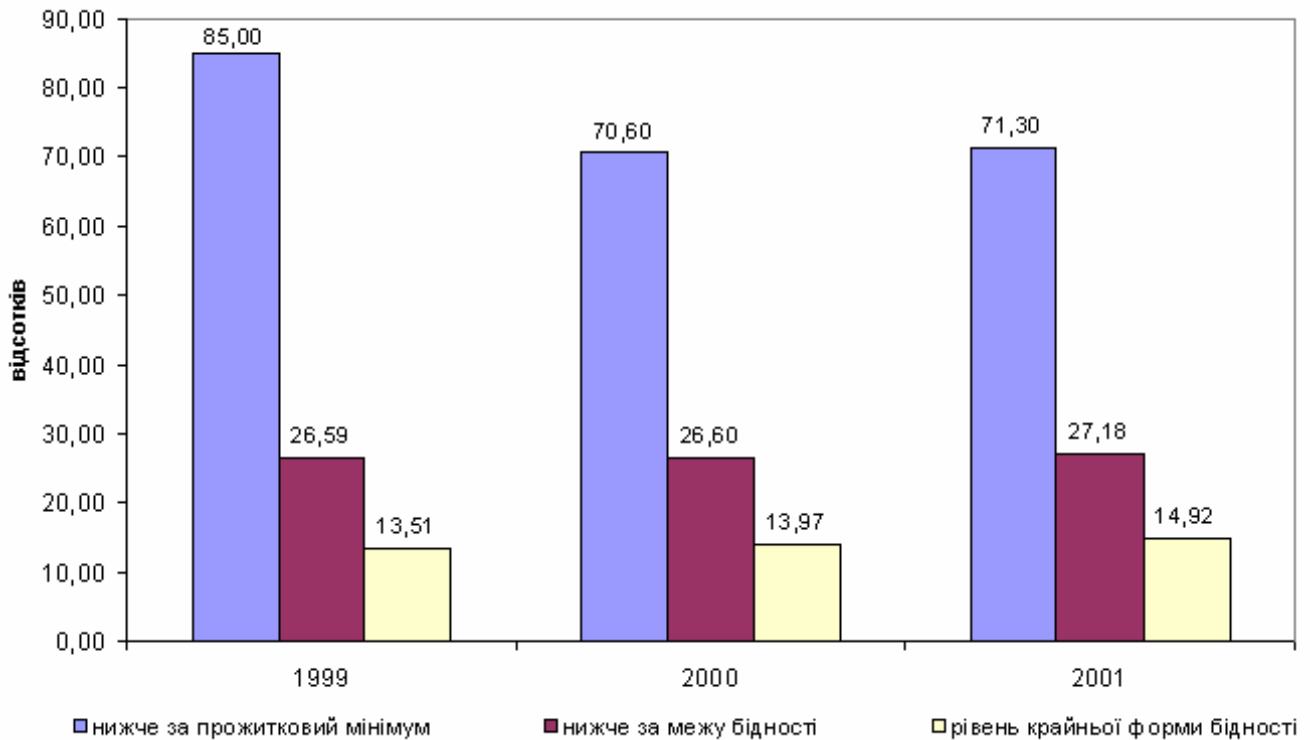
З огляду на соціальний захист населення з боку держави до мінімальних гарантій належать: мінімальний розмір оплати праці, мінімальний розмір виплат пенсій, гарантований середньодушовий дохід.

Як свідчить нинішня ситуація, у період переходу від однієї економічної системи до іншої, загальним добробутом населення ніхто не опікується. В такій ситуації багато людей почали розвивати малий та середній бізнес. Це переважно частина населення, спроможна швидко адаптуватися до ринкових умов, знайти

роботу чи бути самозайнятим. Проте, велика кількість громадян не має такої можливості, особливо найбільш уразливі групи населення — пенсіонери, діти, молодь, інваліди, багатодітні матері, соціальні й етнічні меншини та інші категорії. Всі перелічені категорії населення за будь-якої ситуації є уразливими щодо бідності. Є й інша група людей, що можуть жити в бідності. Це ті особи, які зазвичай в стабільному економічному середовищі не перебувають в групі ризику. Але внаслідок значних політичних, соціальних та економічних змін ці особи можуть потрапити до цієї категорії населення. До них відносяться особи, які були раніше зайняті повний робочий день, а також спеціалісти високої кваліфікації, які втратили роботу через різке падіння реальної вартості їх заробітної плати, але вони спроможні перекваліфікуватися, змінити місце роботи, тобто вони є тимчасово бідними людьми і можуть вийти з такого стану на основі власної кваліфікації чи заходів, спрямованих на підвищення рівня зайнятості, що проводяться на державному рівні.

Відсоток людей, що живуть нижче офіційної межі бідності, залишається досить високим. Так, у 2000 р. згідно з визначеною державою межею бідності у розмірі 118,3 грн. на місяць 26,7 % населення відносилися до категорії бідних, у 2001 р. при такій же межі бідності (118 грн. на місяць) — відповідно 26,2 % населення (табл.20). Проте, якщо скористатися статистичними даними “Витрати і доходи домогосподарств України”, тоді у 2000 р. більше, ніж 87 % українців відносилися до категорії бідних, у 2001 р. — відповідно 71,9 %.

За статистичними даними на кінець 2000 року рівень безробіття становив 4,3%, проте спеціалісти оцінюють його як значно вищий — 12,9%. Зумовлено це тим, що не всі звертаються за допомогою по безробіттю, а також вважаються працівниками,

що знаходяться у неоплачуваних відпустках.

Рис 4. Відсоток домогосподарств, що живуть за межею бідності

Рівень бідності серед сільського населення перевищує відповідний показник для міського населення на 4 % і становить 29,4%. Тобто майже кожний третій сільський житель може вважатися бідним за стандартами суспільства. Але при цьому показник глибини бідності у сільській місцевості має менше значення порівняно з міським населенням. Це свідчить про краще становище бідних сімей на селі, тобто їхній рівень добробуту знаходиться ближче до межі бідності, ніж відповідний показник по міських сім'ях.

При цьому доцільно зауважить, що для сільських сімей існує більша ймовірність потрапити до категорії бідних. Якщо серед населення України сільські родини становлять 32,6%, то серед бідного населення — 35,9%. Це свідчить про вищі ризики бідності для сільських сімей порівняно з усім населенням країни.

Таблиця 20. Показники бідності в Україні, %

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Рівень бідності	26,7	26,2	26	25,5	25	21,5
Рівень крайньої бідності	14,7	13	12	10	8	3
Глибина бідності	22,9	22,5	21,5	20,5	19	18

Джерело: Стратегія подолання бідності

Характеристика бідності різних типів домогосподарств України приведена у табл. 21. Так, у 2000 р. домогосподарства з дітьми мали рівень бідності в 1,9 раза вищий порівняно з домогосподарствами без дітей та на 28,4 % проти середнього показника по країні. За показниками рівня злиденності та глибини бідності домогосподарства з дітьми також мали гірші показники.

Таблиця 21. Характеристика бідності різних типів домогосподарств України у 1999—2000 рр.

Тип домогосподарства	Рівень бідності, %		Рівень злиденності, %		Глибина бідності, %	
	1999	2000	1999	2000	1999	2000
Всі домогосподарства	27,8	26,4	13,4	13,9	23,3	23,6
Домогосподарства з дітьми	34,1	33,9	18,5	17,7	24,2	24,7
Домогосподарства без дітей	18,1	17,8	7,8	8,0	20,3	21,0

**За даними обстеження Держкомстатом України умов життя домогосподарств*

Протягом 1999—2000 рр. в Україні дещо знизився рівень бідності (від 27,8 до 26,4 %), але при цьому підвищився рівень злиденності (від 13,4 до 13,9 %) та зросла глибина бідності (від 23,3 до 23,6%). Це свідчить про збільшення частки найбіднішого населення при незначному зменшенні кількості бідних. Тобто протягом аналізованого періоду спостерігалось поглиблення бідності та погіршення становища найбідніших сімей (табл. 22)

Таблиця 22. Прожитковий мінімум та межа бідності населення України в 1999—2001 роках

	1999 рік		2000 рік		2001 рік	
	[1] ⁴	[2] ⁵	[1]	[2]	[1]	[2]
Прожитковий мінімум, грн.	270,10⁶		270,10⁷		311,30⁸	
нижчого прожиткового мінімуму, %	85,00	91,70	70,60	82,21	71,30	82,66
Відносна межа бідності, грн.	124,18	100,12	156,30	126,15	175,13	141,81
нижче межі бідності, %	26,59	28,12	26,60	27,42	27,18	28,55
коефіцієнт глибини бідності ⁹ , %	23,13	23,74	23,76	24,82	25,00	25,78
середній дефіцит доходу бідного населення, грн.	28,72	23,77	37,14	31,31	43,77	36,56
Межа крайньої форми бідності (60% медіани сукупних витрат), грн.	99,35	80,10	125,04	100,92	140,10	113,45
рівень крайньої форми бідності, %	13,51	14,54	13,97	15,00	14,92	16,16
питома вага вкрай бідних серед бідного населення, %	50,81	51,72	52,50	54,72	54,90	56,62
Межа крайньої форми бідності (50% медіани сукупних витрат), грн.	82,79	66,75	104,20	84,10	116,75	94,54
рівень крайньої	6,72	7,46	7,17	8,20	8,31	9,23

⁴ [1] — еквівалентна шкала, за якою першому члену домогосподарства присвоюється коефіцієнт 1, а всім іншим — 0,7.

⁵ [2] — еквівалентна шкала, за якою всім членам домогосподарства присвоюється коефіцієнт 1.

⁶ взято для розрахунку 270,10 грн.

⁷ 270,10 грн. (Закон №2025-III від 05.10.2000)

⁸ 311,30 грн. (Закон №2330-III від 22.03.2001)

⁹ **Довідково:**

Коефіцієнт глибини бідності — це відхилення величини витрат бідного населення від визначеної межі бідності.

Середній дефіцит доходу бідного населення — це сума коштів, яких в середньому не вистачає одному бідному до визначеної межі бідності.

Показник питомої ваги вкрай бідних серед бідного населення показує, яку частку від бідного населення становлять найбільш нужденні.

Коефіцієнт Джині — показник, який вказує на ступінь нерівномірності розподілу населення за рівнем витрат. Його значення може змінюватись від 0 до 1. Чим вищий ступінь поляризації суспільства за рівнем витрат, тим ближче значення даного коефіцієнта до 1. При рівномірному розподілі витрат у суспільстві коефіцієнт Джині дорівнює нулю.

	1999 рік		2000 рік		2001 рік	
	[1] ⁴	[2] ⁵	[1]	[2]	[1]	[2]
форми бідності, %						
питома вага вкрай						
бідних серед бідного	25,28	26,52	26,95	29,89	30,56	32,33
населення, %						
Коефіцієнт Джині	0,254	0,266	0,261	0,273	0,270	0,282

У 2001 р. збереглася тенденція до переважання серед населення групи, рівень життя якої нижче середнього по країні. У 2001 р. 39,2 млн. чоловік (82 відсотки населення країни) мали середньодушові сукупні витрати¹⁰ нижче прожиткового мінімуму¹¹ (311,3 грн. за місяць). Серед домогосподарств з дітьми до цієї групи за рівнем середньодушових сукупних витрат відносяться 85 % домогосподарств. Грошові витрати 10 % найбільш забезпеченого населення перевищували витрати найменш забезпеченого у 9,9 раза у містах у 8,2, на селі — у 10,1 раза.

1.4.3. Основні причини та заходи щодо зниження рівня бідності

В Україні зростає бідність, незважаючи на позитивну динаміку макроекономічних показників за останні роки. Так, у 2001 р. частка населення, яке має доходи нижче величини прожиткового мінімуму, перевищувала 80 % населення. На сьогодні не лише одинокі багатодітні матері, пенсіонери, інваліди, які ще за часів Радянського Союзу відносилися до категорії малозабезпечених, але й працююче населення відносяться до бідної категорії населення. Відбулася певним чином трансформація соціальної структури бідності. Основними економічними і соціальними умовами, які спричинили зростання бідності, є: дисбаланс попиту і пропозиції робочої сили на ринку праці; низький рівень оплати праці, пенсій та допомоги (виплат); низька інформованість населення про можливості працевлаштування; деградація фізичної інфраструктури; скорочення доступності безплатних послуг медицини; зменшення кількості загальноосвітніх і

¹⁰ Сукупні витрати складаються з грошових витрат (у т. ч. на придбання товарів та послуг), вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства, від самозаготівель та в подарунок від інших домогосподарств, суми пільг та субсидій на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого палива, суми пільг на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту та зв'язку.

¹¹ Прожитковий мінімум — це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. (Закон України “Про прожитковий мінімум” від 15 липня 1999 року №966-ХІV).

професійних шкіл у сільській місцевості; низька ефективність державної адресної допомоги бідному населенню.

В нинішніх умовах заробітна плата втратила свої основні функції — стимулюючу, відтворювальну і регулюючу. Крім того, відбулася значна диференціація середньої заробітної плати у різних сферах (виробничій та невиробничій), порушені міжгалузеві та міжкваліфікаційні співвідношення.

Простежується закономірність: чим бідніше населення, тим більша частка доходу витрачається на продукти харчування. Наступна закономірність: у групах з низьким рівнем доходів населення більше споживається низькокалорійних та продуктів з низьким вмістом білка (хлібопродуктів, картоплі, овочів).

Щодо розподілу населення за рівнем витрат, то протягом 2001 року сукупні еквівалентні витрати нижче 210 грн. на місяць мали 49,9 % населення, а до 300 грн. на місяць — практично 35,2 %. Отже, частка домогосподарств із середньодушовими витратами на місяць нижче межі малозабезпеченості становила 79,7%. Багато селян витрачають на харчування понад половину доходу своїх сімей. За міжнародними стандартами така структура використання сукупного доходу є характерною для сімей, що перебувають на межі бідності.

Основними напрямками соціальної політики до 2004 року, затверджених Указом Президента України від 24.05.2000 р. № 717, визначені пріоритетні напрями, які сприятимуть поліпшенню життя селян. Серед них — створення правових, економічних, культурних, соціальних умов для поліпшення функціонування сім'ї, надання адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям, цільових довгострокових кредитів на будівництво житла, нарощування житлового будівництва за галузевою програмою «Власний дім», збереження і приведення мережі шкільних і позашкільних та оздоровчих закладів у відповідність із потребами сільського населення.

Підвищення доходів населення визнано одним із важливіших завдань української держави. Так, у 2001 р. була прийнята **Стратегія подолання бідності (Указ Президента України від 15 серпня 2001 року № 637)**, яка спрямована на створення економіко-правових умов для збільшення доходів та зростання економічної активності працюючого населення, підвищення ефективності соціальної підтримки найбільш незахищених категорій шляхом реформування

системи соціального захисту. Також одним з напрямів подолання бідності розглядається запровадження страхових принципів соціального захисту працюючих, що дозволить попередити ризик потрапляння їх до категорії бідних.

Реалізація цієї Стратегії передбачає етапність: перший (2001—2002 рр.) — заходи щодо стабілізації рівня життя, усунення найгостріших проявів бідності; другий (2003—2004 рр.) — створення об'єктивних передумов для стабільного зростання реальних грошових доходів населення, забезпечення оптимального рівня зайнятості; третій (2005—2009 роки) — посилення орієнтації економічних процесів на більш ефективне задоволення потреб людини, зменшення глибини бідності серед найбільш уразливих верств населення, створення передумов для переходу до Стратегії запобігання бідності.

Щодо аграрного сектора економіки цим документом передбачається створення правової основи соціально-трудових відносин на селі, що виникають внаслідок розпаювання та передачі землі у приватну власність, приведення системи організації оплати праці в сільськогосподарському виробництві у відповідність з новими умовами господарювання. Також передбачається, що пріоритетним напрямом має бути збільшення рівня заробітної плати, посилення мотивації до продуктивної праці, запровадження погодинної системи оплати праці із застосуванням мінімального розміру погодинної заробітної плати, встановлення економічно та соціально обґрунтованих рівнів мінімальної заробітної плати з поетапним наближенням її розміру до прожиткового мінімуму, забезпечення своєчасної виплати заробітної плати та недопущення виникнення заборгованості з її виплати.

Основними напрямами реалізації політики подолання бідності законодавчо визнано¹²:

- створення економічно-правових умов для збільшення доходів і зростання економічної активності працездатних громадян;
- підвищення ефективності соціальної підтримки найбільш уразливих груп населення шляхом реформування системи соціального захисту.

¹² Указ Президента України “Про стратегію подолання бідності” від 15 серпня 2001 року № 637.

Проте, подальшого розвитку потребують такі основні напрями подолання бідності: стимулювання ефективного приватного інвестування; вихід на світові ринки; допомога у придбанні активів (майна) бідному населенню; розвиток інфраструктури та інформованість населення у бідних районах; стимулювання децентралізації та розвитку місцевого самоврядування; усунення соціальних перешкод; надання підтримки культурному розвитку бідного населення; формування модульного підходу для допомоги бідному населенню в управлінні ризиками; розробка державної програми щодо упередженню, підготовки і реагуванню на різні потрясіння — природні і фінансові, планувати державну систему управління соціальними ризиками, які також спрямовані на сприяння економічному зростанню.

Державні програми щодо подолання бідності сільського населення мають спрямовуватися на:

- збільшення зайнятості та створення нових робочих місць у промисловості і сфері надання послуг;
- надання адресної допомоги малозахищеним верствам населення,
- розвиток підприємництва та малого бізнесу в сільській місцевості;
- стимулювання системи мікрокредування.

Скорочення бідності можна здійснювати за рахунок створення умов для економічного зростання, продуктивної зайнятості і збільшення доходів населення, підвищення доступу бідного населення до послуг охорони здоров'я та освіти, поліпшення адресного соціального захисту та підвищення ефективності державного управління за умови залучення громадських інституцій для прийняття рішень. З огляду на визначені цілі необхідно насамперед забезпечити стабільний економічний розвиток країни шляхом:

- створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, включаючи малий бізнес;
- подальший розвиток і удосконалення активних заходів сприяння зайнятості за рахунок створення додаткових робочих місць, організації платних громадських робіт, професійного навчання, підвищення кваліфікації та перепідготовки безробітних;

- підвищення ефективності та доступності державних послуг у сфері освіти та охорони здоров'я;
- удосконалення ефективності державного управління по зниженню рівня бідності в країні;
- удосконалення механізмів надання адресної соціальної допомоги в інтересах бідного та потенційно бідного населення;
- удосконалення системи моніторингу та оцінки роботи центральних і місцевих виконавчих органів з огляду на вирішення проблем бідності.

Основними принципами, що мають бути закладені в основу програмного вирішення проблеми бідності в країні, є свобода підприємництва за рахунок оптимізації ролі держави; прозорість та підзвітність дій державних органів населенню; врахування регіональних, тендерних, вікових та інших особливостей бідного населення; забезпечення соціальної справедливості й адресності в наданні допомоги; підвищення ефективності перелічених заходів (досягнення необхідних результатів з найменшими витратами).

Першочерговими діями Уряду України мають стати внесення змін до законодавства про державну допомогу в частині вирівнювання понять “межа бідності” і “прожитковий мінімум” з метою приведення відповідної термінології щодо бідності до міжнародних стандартів. Водночас слід переглянути рівень і структуру прожиткового мінімуму з урахуванням реальних затрат на продовольчі і непродовольчі товари та послуги (утримання житла, транспортні витрати); опрацювати систему оцінки адресної соціальної допомоги та її ефективності; розробити механізми з виявлення неохопленого соціальною допомогою бідного населення.

З метою забезпечення економічного зростання і зниження рівня бідності необхідно:

- створити умови для подальшого економічного зростання шляхом стимулювання інноваційних процесів, підвищення продуктивності праці, надання нових робочих місць і на цій основі підвищення доходів населення;
- брати до уваги інтереси бідних при розробці економічної, фіскальної, тарифної та цінової політики держави;
- покращити доступність фінансового і банківського сектора для бідних;

- підвищити розмір пенсій та доплат малозабезпеченим верствам населення;
- спростити порядок започаткування та створити сприятливі умови для розвитку бізнесу;
- газифікувати сільські населені пункти, реалізувати регіональні програми будівництва автодоріг, забезпечення якісного зв'язку із сільськими населеними пунктами;
- забезпечити подальший розвиток аграрного сектора за рахунок створення відповідних умов для підвищення його ефективної діяльності шляхом удосконалення законодавства, поліпшення інфраструктури, створення системи матеріально-технічного забезпечення на основі лізингових відносин та здешевлення вартості техніки для сільськогосподарських товаровиробників;
- підвищити рівень освіченості сільського населення щодо ринкового середовища шляхом запровадження дорадчих структур та створення інформаційно-маркетингової системи сільського господарства;
- розробити єдину систему ідентифікації і введення у практику реєстру утримувачів соціальних виплат;
- вдосконалити методику оцінки ефективності соціальних програм стосовно оцінки обсягів виділених ресурсів, які практично доходять до цільових груп, та ступеня їх впливу на підвищення рівня життя отримувачів допомоги;
- розробити заходи щодо скорочення обсягів тіньового сектора економіки, посиливши профілактичну роботу з виявлення та усунення чинників нелегального бізнесу, приховування доходів.

З метою поліпшення ситуації на ринку робочої сили необхідно реалізувати наступні заходи:

- розробити регіональні програми зайнятості населення країни;
- стимулювати працедавців у створенні робочих місць;
- підвищувати кваліфікацію працівників та спеціалістів шляхом організації відповідних курсів з урахуванням потреб ринку;

- створити банк вакансій та регулярно проводити ярмарок вакансій з конкретних спеціальностей;
- надати допомогу щодо розвитку національних промислів, особливо у сільській місцевості.

Для створення сприятливих умов розвитку малого підприємництва необхідно:

- забезпечити доступність бідного населення до участі у малому бізнесі через підтримку з боку органів місцевої влади;
- посилити роботу щодо створення центрів навчання основам ведення підприємницької діяльності;
- розробити механізми кредитування бідної категорії населення, які виявили бажання відкрити свій бізнес;
- продовжити сегментацію малоефективних або непрацюючих об'єктів з наступною передачею їх в установленому порядку суб'єктам малого підприємництва;
- продовжити роботу щодо створення бізнес-інкубаторів;
- визначити основні цільові групи мікрокредитування;
- розробити заходи щодо стимулювання осіб, які виявили бажання займатися підприємницькою діяльністю, шляхом внесення відповідних змін та доповнень до чинного законодавства.

Зниження бідності у сільській місцевості можливе за рахунок удосконалення аграрної політики держави, політики формування доходів та підвищення ролі трудових договорів, переборення пасивного настрою шляхом створення умов для максимального використання кожним працюючим свого потенціалу. Серед першочергових заходів мають бути:

- забезпечення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників важелями кредитної та податкової політики;
- розвиток лізингу сільськогосподарської техніки;
- сприяння розвитку мережі закупівельних пунктів, обслуговуючих кооперативів;

- розвиток мережі професійних навчальних закладів (ліцеїв) для підготовки спеціалістів сільськогосподарського виробництва;
- створення сільських кредитних спілок;
- забезпечення умов для розвитку господарств населення як сфери самозайнятості;
- створення умов для розвитку традиційних ремесел і промислів з максимальним використанням доступної місцевої сировини та матеріалів;
- заходи щодо розвитку інфраструктури і соціальної сфери села;
- опрацювання спеціальних заходів з медичного обслуговування населення неблагополучних регіонів;
- організація підвезення у школи дітей із населених пунктів, які не мають відповідних шкіл;
- розвиток системи соціальної допомоги малозахищеним верствам населення у формі благодійних заходів;
- розробка механізмів фінансування збиткових послуг телекомунікацій, які надають оператори зв'язку в сільській місцевості.

При підготовці заходів подолання бідності в Україні доцільно скористатися досвідом інших країн, які також проходили такі етапи розвитку. Так, важливим є досвід Естонії відносно основних заходів, які були відпрацьовані цією країною при впровадженні стратегії боротьби з бідністю, з урахуванням цільових груп населення для надання їм адресної допомоги (блок 1). Такий підхід з урахуванням класифікації категорій населення може бути корисним для Уряду України при подальшому опрацюванні політики щодо подолання бідності в країні.

Бокс 1. Адресна допомога цільовим групам населенню Естонії:

1) діти та сім'ї з дітьми

- зниження ризику бідності, який виникає у сім'ях з дітьми;
- розширення можливості для сумісництва роботи та догляду за дітьми;
- захист здоров'я матері та дитини;
- гарантії розвитку у повній мірі потенціалу дітей, які проживають за межею бідності;
- покращення становища дітей, які не мають достатньої опіки з боку батьків;
- захист дітей із бідних сімей від незаконного використання їх праці.

2) безробітні

- розвиток системи соціального захисту для безробітних;
- підвищення гнучкості політики зайнятості;
- формування системи стимулів для підприємств за створення робочих місць.

3) люди з низьким рівнем доходу

- зниження рівня економічної незахищеності для працівників;
- посилення економічної захищеності шляхом покращення системи соціального захисту;
- посилення функцій професійних організацій.

4) люди похилого віку

- покращення соціальної інфраструктури для людей похилого віку;
- зниження рівня бідності серед людей похилого віку шляхом створення руху самопомоги;
- зниження ризику бідності для опікунів людей похилого віку;
- покращення доступу до послуг сфери охорони здоров'я та соціального забезпечення;
- вирішення проблеми високих затрат на житло.

5) інваліди та особи, які потребують спеціального догляду

- максимальне застосування навиків працівників-інвалідів;
- зниження рівня бідності серед непрацюючих інвалідів.

У вирішенні проблем бідності необхідно активізувати участь і взаємодію всіх інститутів суспільства: державних органів, недержавних організацій, професійних спілок, населення.

РОЗДІЛ 2. БЕЗПЕЧНІСТЬ ХАРЧУВАННЯ

2.1. Аспекти якості та безпечності сільськогосподарської продукції і продовольства

Продовольча безпека держави має передбачати також вирішення проблеми забезпечення якості та безпечності продуктів харчування для населення, що є нині одним з актуальних завдань державного регулювання споживчого ринку України.

В останні роки через погіршення економічної й екологічної ситуації якість сільськогосподарської продукції та продовольства за різними параметрами постійно знижується. За умови збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (зерна, насіння соняшнику, молока)

спостерігається зниження її якості. Так, вміст білка у зерні зменшився, що негативно позначилося на якості борошна і, відповідно, хлібних продуктів. Основними причинами зниження якості спеціалісти вважають недотримання термінів виконання агротехнологічних прийомів, що призводить до погіршення фітосанітарного стану посівів, недостатнє внесення основних елементів живлення рослин за інтенсивної технології вирощування зернових культур. Щодо цукрових буряків, то основною причиною є низька якість насінневого матеріалу, а картоплі — посадкового матеріалу. У деяких регіонах України гостро стоїть проблема забрудненості харчових продуктів мікотоксинами, рівень яких перевищує допустиму норму.

Поряд зі зниженням технологічних якостей і харчової цінності спостерігається погіршення екологічної безпечності продуктів харчування. Порушення технології використання пестицидів, а також застосування застарілих технологій призвело до того, що в деяких регіонах у продуктах харчування виявлено високий вміст пестицидів і важких металів. Рівень забрудненості продуктів харчування, особливо тваринного походження, різко зростає в зонах з несприятливою екологічною ситуацією. Це підтверджується частими харчовими отруєннями населення, особливо населення з низьким рівнем доходів. За розрахунками спеціалістів, до 70 % всіх токсичних речовин потрапляють в організм людини з продуктами харчування. А це означає, що вимоги до їх якості мають контролюватися відповідними державними органами.

В останні роки держава підвищила вимоги до якості молочної та м'ясної продукції, що виявилось у прийнятті та впровадженні нового ДСТУ на коров'яче молоко, забороні імпорту неякісної продукції, зокрема курячих стегенець, без підтвердження якості, однак якість харчових продуктів за санітарно-мікробіологічними та санітарно-хімічними показниками є низькою і небезпечною для споживачів.

Крім того, сировина, що надходить на підприємства переробних галузей промисловості, за якісними показниками не відповідає стандартам: худоба в основному не вгодована та з певними захворюваннями, молоко низькоякісне з недопустимою кількістю мікроорганізмів, а також з постійним зниженням вмісту в ньому жиру та білка. З такої неякісної сировини неможливе виробництво якісної

молочної та м'ясної продукції, що негативно впливає на ціну виробника, а також на попит з боку споживачів.

На рівні товаровиробника продовольчої сировини та продуктів харчування відсутня зацікавленість (мотивація) у поліпшенні якості продукції через низькі закупівельні ціни. Практично переробні підприємства купують живу худобу за однією ціною, без врахування категорії вгодованості. Недостатньо вивчається ринок нових технологій виробництва продовольчих продуктів, способів їх отримання та запровадження. Досить високими є витрати, пов'язані з рекламою і сертифікацією продукції.

На рівні переробника досить слабо впроваджуються торгові марки (бренди), які б відповідали вимогам ринку. Недотримуються принципи сучасних систем управління якістю на основі стандартів ISO 9000 і HACCP, що знижує конкурентоспроможність продукції.

На рівні споживачів. Через низький рівень доходів споживачі не можуть усвідомлено сприйняти ефективного співвідношення: ціна-якість. Переважно покупець вибирає продукт не за якістю, а за ціною. Також існує неякісне задоволення запитів споживачів щодо упакування, смаку та кольору. Не всі споживачі знайомі з параметрами якості та безпеки, за якими необхідно обирати продукцію.

Отже, для гарантування якості продукції на рівні виробників, переробних підприємств та кінцевих споживачів держава має запроваджувати механізм економічного забезпечення якості продукції за принципом „висока ціна за високу якість”. При цьому для товаровиробників основним показником конкурентоспроможності їх продукції має бути ціна-якість. Важливим стратегічним напрямом діяльності виробників повинна стати орієнтація на оптових і роздрібних посередників, а також за рахунок власних сил та під власною торговою маркою знаходити канали збуту, постійно розширювати їх, збільшуючи асортимент продукції з урахування її якості.

Важливим чинником позитивного впливу на розширення збуту та зменшення маркетингових витрат, пов'язаних з реалізацією продукції, є всебічна підготовка споживачів, створення „освічених” покупців. Вони мають знати основні параметри кон'юнктури ринків, якості продукції. Водночас з боку держави споживачі мають

також отримувати необхідну інформацію, захист своїх прав, шляхом сприяння організації товариств споживачів.

Імпортні товари, в тому числі й продукти харчування, які надходять у великій кількості на внутрішній ринок, не завжди відповідають стандартам якості. Через відсутність достатнього контролю з боку держави за такою продукцією зафіксовані випадки харчових отруєнь населення, особливо дітей та людей похилого віку, що негативно позначається на їх здоров'ї. Крім того, така продукція створює конкуренцію для вітчизняних виробників. З метою усунення перелічених негативних явищ в Україні прийнято ряд законів та нормативних актів (Закон України “Про захист прав споживачів”, “Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції”, “Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини”), які запроваджують обов’язкове маркування продукції українською мовою із зазначенням терміну придатності та способу вживання продукції імпортного походження. Посилились вимоги і до годівлі худоби та птиці, технології вирощування сільськогосподарської продукції вітчизняними товаровиробниками, умов зберігання і транспортування продуктів харчування переробними підприємствами і торговельними структурами.

У 1993 р. Держстандартом України була запроваджена Система сертифікації УкрСЕПРО, ухвалено керівні нормативні документи, а в 1996 р. затверджено 12 стандартів стосовно як самої системи, так і правил її функціонування. Крім того, затверджено перелік продукції, що підлягає обов’язковій сертифікації на території України. З 1998 р. в Україні введено нові правила, якими передбачається виїзд на місце і обстеження виробництва (атестація виробництва). Отже, сертифікація сприяє надходженню на внутрішній ринок і задоволення попиту споживачів безпечною для вживання як імпортною, так і вітчизняною продукцією. Сертифікація продукції є надійним бар’єром для виробництва і реалізації недоброякісної продукції та сировини. Вона спонукає до постійного підвищення якісних параметрів продукції за рахунок формування відповідної нормативної бази і методів визначення та перевірки якості.

Нині в Україні діють переважно стандарти на сільськогосподарську продукцію та продовольство колишнього СРСР, деякі з них вже переглянуті. Це свідчить про те, що технічне регулювання в секторах аграрного ринку ще не запроваджене, а

державний контроль за якістю продукції здійснюється не повною мірою. Органи контролю за якістю продукції часто дублюють функції, тому товаровиробники (особливо переробні підприємства) змушені по 3–4 рази платити за контроль безпечності продукції. Слід зауважити, що у розвинутих країнах підприємства, які виробляють продукти харчування, не платять за контроль безпечності продукції. Такі витрати бере на себе держава.

Велику загрозу якості продуктів харчування становлять дрібні переробні підприємства, які часто виробляють їх в антисанітарних умовах, порушуючи вимоги державного стандарту, використовуючи неякісну сировину та пакувальні матеріали. Особливо це стосується м'ясної та молочної продукції. Такі підприємства створюють серйозну конкуренцію для великих вітчизняних товаровиробників з огляду на ціни. Отже, державний контроль має забезпечувати захист споживачів від неякісної продукції на основі моніторингу ринку.

На погіршення якісних показників продуктів харчування впливає і жорстка конкуренція на ринку. Це приводить до того, що переробні підприємства, крім докорінного удосконалення технології виробництва традиційних продуктів харчування, змушені започатковувати створення нового покоління харчових продуктів, які відповідають сучасним вимогам споживачів. До них відносяться продукти з низькою калорійністю, збалансованим вмістом складових, зниженим вмістом цукру та жиру, а також продукти швидкого приготування і тривалого зберігання. Виробництво таких продуктів неможливе без застосування харчових добавок та біологічно активних добавок, харчових поліпшувачів. Проте, застосування таких препаратів можливе лише за умови, якщо вони не завдають шкоди здоров'ю людини.

Світова практика свідчить про досить високі вимоги з боку держави до якості продовольства та сировини, з якого виготовляються продукти харчування, а також достатньо розвинуту законодавчу базу, яка постійно удосконалюється. Так, у 1998—1999 рр. у Франції державна система санітарного нагляду, регламентації і контролю була суттєво вдосконалена за рахунок прийняття двох законів: про створення Французького агентства по забезпеченню санітарної безпеки харчових продуктів і про зміцнення правових інструментів втручання державних служб. Згадане агентство об'єднало різні служби і знаходиться під

опікою трьох міністерств: охорони здоров'я, сільського господарства, споживання. Агентство є основним ланцюгом нового механізму контролю, оцінки й експертизи санітарних і харчових ризиків, що пов'язані зі споживанням харчових товарів. Свої висновки та рекомендації воно друкує у пресі. У своїй роботі Агентство спирається на діяльність експертних комітетів, а також лабораторій державних служб, які здійснюють контроль за санітарною безпекою харчових продуктів. Агентство має своїм завданням забезпечення санітарної безпеки в галузі харчування на всіх етапах: від виробництва сировини до продажу готової продукції кінцевим споживачам. Безпечність продовольчих товарів гарантується спільними зусиллями спеціалістів, які широко залучаються для досягнення високого рівня якості, а також споживачів та їх об'єднань і, звичайно, державних служб.

Спираючись на досвід Франції та інших країн ЄС, в Україні доцільно створити єдиний контрольний орган за якістю продукції, переглянути кількість лабораторій, які працюють неефективно. Необхідно сформувати законодавчу базу для забезпечення оптимальної структури контролю — від “ферми до столу споживача” за рахунок державного фінансування. Назріла невідкладна потреба у створенні та впровадженні вітчизняної бази гармонізованих із міжнародними вимогами стандартів на харчові продукти і продовольчу сировину, передбачивши необхідні обсяги фінансування відповідних робіт, приведення у відповідність до вимог СОТ вітчизняних медико-біологічних вимог і санітарних норм якості продуктів харчування та сільськогосподарської продукції.

Соціально-економічна система держави має гарантувати мінімальні вимоги до безпечності харчових продуктів та продовольчої сировини. Безпечність продовольства для здоров'я та життя населення може гарантуватися лише за умови організації суворого контролю за якістю продуктів харчування, що надходять на внутрішній ринок, а також за рахунок проведення стимулюючої політики щодо виробництва екологічно чистої продукції.

Питанню безпечності продовольства на законодавчому рівні в нашій країні приділяється багато уваги. Законодавчо визначені поняття “безпека харчових продуктів” та “небезпечна продовольча продукція”. Так, Законом України від 23 грудня 1997 р. №771 "Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини" (із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 13 вересня

2001 р. №2681-III та від 24 жовтня 2002 р. №191-IV) під терміном “безпека харчових продуктів” розуміється “відсутність загрози шкідливого впливу харчових продуктів, продовольчої сировини та супутніх матеріалів на організм людини”, а під терміном “небезпечна продовольча продукція” розуміється “продовольча продукція, показники безпеки (науково обґрунтовані показники вмісту (гранично допустимі межі впливу) у зазначеній продукції шкідливих для здоров’я і життя людини компонентів чи речовин хімічного, біологічного, радіаційного та будь-якого іншого походження, недотримання яких призводить до шкідливого впливу на здоров’я людини) якої не відповідають встановленим в Україні для даного виду продукції або зазначеним у декларації про відповідність, нормативних документах та нормативно-правових актах, а також продовольча продукція, споживання, (використання) якої пов’язане з підвищеним ризиком для здоров’я і життя людини”.

Цим Законом встановлені правові засади забезпечення якості та безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини для здоров’я населення, регулюються відносини між органами виконавчої влади, виробниками, продавцями (постачальниками) і споживачами під час розробки, виробництва, ввезення на митну територію України, закупівлі, постачання, зберігання, транспортування, реалізації, використання, споживання та утилізації харчових продуктів і продовольчої сировини.

Законом передбачено, що основними засадами державної політики щодо забезпечення якості та безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини є:

- пріоритетність збереження і зміцнення здоров'я людини та визнання її права на належну якість й безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини;
- створення гарантій безпеки для здоров'я людини під час виготовлення, ввезення, транспортування, зберігання, реалізації, використання, споживання, утилізації або знищення харчових продуктів і продовольчої сировини;
- стимулювання впровадження нових безпечних науково обґрунтованих технологій виготовлення (обробки, переробки) харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів, розробки та виробництва

нових видів спеціальних та екологічно чистих харчових продуктів і продовольчої сировини;

- підтримка контролю якості харчових продуктів з боку громадських організацій тощо.

Будь-який харчовий продукт (крім виготовленого для особистого споживання), продовольча сировина і супутні матеріали не можуть бути ввезені, виготовлені, передані на реалізацію, реалізовані або використані іншим чином без документального підтвердження їх якості та безпеки (стаття 5 Закону). Імпортні харчові продукти, продовольча сировина і супутні матеріали допускаються на митну територію України за умови виконання постачальником правил їх реєстрації та сертифікації (стаття 16 Закону).

В нових економічних умовах у договірних відносинах сторін суттєво зростає роль стандартів як економічного механізму регулювання якості та безпечності продуктів харчування для споживачів. Безумовно, питання об'єктивності оцінки показників якості сировини у процесі технологічної обробки, а також якості та складових компонентів готової продукції є надзвичайно важливими. Також має бути забезпечений контроль за відповідністю ветеринарних правил, норм і правил ветеринарної та санітарної експертизи, а також безпечністю у ветеринарному відношенні харчових продуктів тваринного походження при заготівлі, виробництві, ввезенні на територію держави, зберіганні, транспортуванні і поставках.

Міжнародне співробітництво у сфері забезпечення якості та безпеки харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів здійснюється (стаття 23. Закону) шляхом участі в роботі міжнародних організацій, укладення міжнародних договорів, гармонізації державних стандартів, норм і правил з міжнародними, які визначають вимоги до якості та безпеки харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів, а також методів їх випробувань тощо.

З метою підвищення якості та конкурентоспроможності вітчизняної продукції (товарів, робіт, послуг), забезпечення захисту інтересів споживачів, сприяння входженню України в європейський та світовий економічний простір був прийнятий 23 лютого 2001 р. № 113 Указ Президента України “Про заходи щодо підвищення якості вітчизняної продукції”, яким передбачено розробку законопроектів про засади державної політики у сфері управління якістю продукції

(товарів, робіт, послуг); розробки та впровадження заходів щодо впровадження систем управління якістю на підприємствах, а саме: завершення перегляду та затвердження основоположних стандартів національної системи стандартизації з урахуванням вимог міжнародної та європейської систем стандартизації і сертифікації; здійснення державної підтримки впровадження систем управління якістю на підприємствах до стандартів Міжнародної організації із стандартів (ISO) серії 9000, що охоплюють системи забезпечення якості, та серії 14000, що охоплюють сферу управління навколишнім природним середовищем; забезпечення підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з управління якістю та розроблення відповідних навчальних програм; забезпечення участі України в роботі європейських та міжнародних організацій з управління якістю, тощо.

Стосовно повної гармонізації вітчизняних продовольчих стандартів з міжнародними, то за розрахунками Міністерства аграрної політики України, для виробництва харчових продуктів за міжнародними стандартами необхідно привести у відповідність близько 1500 стандартів, і, насамперед, ті 300, аналоги яких увійшли в Codex Alimentarius. Така робота вже розпочалася. Зокрема, у 2002 р. передбачалось розробити 98 стандартів у галузі сільського господарства і виробництва харчової продукції. Почато роботу з впровадження європейських Директив 89–397 (про офіційний контроль харчових продуктів) і 93–53 (про основні правила проведення офіційного контролю кормів). Завершена розробка проекту Держстандарту з аналізу ризиків і контролю критичних точок. Здійснюється розробка проектів нових законодавчих і нормативних актів: постанови “Про державну підтримку впровадження на підприємствах агропромислового комплексу системи забезпечення безпеки продукції НАССР”; постанови Кабінету Міністрів України “Про порядок проведення державного нагляду на підприємствах агропромислового комплексу по дотриманню законодавства відносно системи НАССР”.

У 2002 році зусилля Уряду були також спрямовані на підготовку законодавчого поля щодо стимулювання якості продукції, розвитку конкуренції та запровадження прозорих правил поведінки на ринку. Для цього з метою вдосконалення державної політики у сфері управління якістю продукції (товарів, робіт, послуг) Кабінетом Міністрів України видано розпорядження від 17 серпня 2002 р. № 447-р. “Про

затвердження Концепції державної політики у сфері управління якістю продукції (товарів, робіт, послуг)”, згідно з яким усі пріоритетні дії Уряду спрямовані на підтримку зусиль підприємств та організацій у задоволенні потреб споживачів шляхом поліпшення якості та конкурентоспроможності продукції, розвитку і впровадження методів управління якістю, збереження й відновлення безпеки довкілля, зростання зайнятості та підвищення життєвого рівня громадян, піднесення авторитету країни у світовому співтоваристві, забезпечення стабільного розвитку її економіки та посилення обороноздатності. Всі заходи, передбачені Концепцією, спрямовані на забезпечення досягнення конкурентоспроможності продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках та на цій основі сталого розвитку української економіки та її інтеграції у світову економіку; задоволення потреб населення в якісній і безпечній продукції, сприяння збільшенню зайнятості населення, зростанню платоспроможного попиту, а отже — підвищенню рівня життя народу; підвищення ролі держави у міжнародних відносинах; вирішення завдань збереження та оздоровлення довкілля.

Наступним кроком держави було прийняття Закону України від 24 жовтня 2002 р. №191-IV “Про внесення змін до Закону України ”Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини”, яким передбачено запровадження нормування показників якості та безпеки харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів; порядок державної реєстрації харчових продуктів, продовольчої сировини та супутніх товарів; підтвердження відповідності (декларування відповідності та сертифікація) харчових продуктів, продовольчої сировини, супутніх матеріалів та сертифікації систем якості; порядок ввезення в Україну харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх товарів, а також порядок вилучення з обігу неякісних та небезпечних харчових продуктів, продовольчої сировини, супутніх матеріалів і подальші дії з ними.

Отже, основним завданням політики держави щодо забезпечення безпечності продовольства є організація дієвого контролю за якістю продовольства, яке надходить на ринок, та стимулювання виробництва екологічно чистої продукції. Водночас особливу увагу слід приділити стандартам і сертифікації продукції сільськогосподарства та продовольства з метою їх гармонізації до рівня міжнародних. Для забезпечення ефективного експорту, має бути створена прозора і

досконало працююча система класифікації та безпеки вітчизняної сільськогосподарської продукції та продуктів харчування.

Пріоритети державної підтримки слід скерувати на стимулювання виробництва високоякісної конкурентоспроможної продукції з використанням ресурсозберігаючих і екологічно безпечних технологій.

Основними вимогами до якості продуктів харчування мають бути: гарантування, що вони не є небезпечними для здоров'я людини, дотримання правил гігієни у процесі їх виробництва та транспортування; високі смакові якості продуктів; збереження поживних якостей; низький рівень вмісту хімічних та інших шкідливих речовин тощо.

2.2. Система НАССР

Важливим важелем гарантування безпечності харчових продуктів для населення є впровадження сучасних методів управління якістю, насамперед НАССР (**Hazard Analysis and Critical Control Points**) — Аналіз ризиків і критичних точок управління — системи заходів щодо виявлення і забезпечення контролю за якістю на виробничих ділянках, де можливе зараження продукції. Це особливо важливо для харчової промисловості, де виробляють продукти харчування. НАССР визначає, оцінює і контролює небезпечні фактори у процесі виробництва продукції. Система будується на двох ланцюгах: аналіз ризиків і контрольні критичні точки. Це два основних елементи, що відрізняють дану систему від системи ISO 9000, з якою НАССР легко може інтегруватися. Остання практично виключає вірогідність потрапляння на ринок небезпечних продуктів.

Системи НАССР розробляються з урахуванням специфічних потреб кожного окремого виробника, і тому її складові можуть варіюватися для різних підприємств, але для всіх них обов'язкові наступні стадії:

- визначення етапів виробництва, на яких існує вірогідність зараження продуктів і опрацювання заходів щодо її усунення;
- встановлення гранично допустимих норм вірогідності зараження продукту для кожного етапу переробки;
- забезпечення контролю за кожним етапом процесу переробки;
- коригування виробничого процесу при відхиленні гранично допустимих норм;

- створення та постійне оновлення баз даних, які забезпечують роботу НАССР;
- перевірка надійності й ефективності контрольного обладнання, задіяного у системі НАССР.

Принципи НАССР були започатковані у 50-их роках минулого століття для хімічного виробництва, у 60-х роках були адаптовані до харчової промисловості корпорацією Pillsbury — учасницею Американської національної космічної програми. У процесі подальшого розвитку принципи НАССР перетворилися в універсальні підходи до побудови системи забезпечення продовольчої безпеки.

В останні роки зростає кількість країн, які на законодавчому рівні впроваджують НАССР на підприємствах-виробниках харчової промисловості. Цим заходом реалізується чітка система контролю безпеки харчової промисловості на рівні підприємства, що здійснюється під наглядом уповноважених державних організацій.

Для вітчизняних виробників проблема відповідальності за безпеку харчових продуктів постає особливо гостро у зв'язку з прагненням України вступити до Європейського Союзу та приєднатись до СОТ.

У грудні 2001 р. в Україні було завершено реалізацію програми Тасіс Європейського Союзу “Підтримка впровадження систем аналізу ризиків і контролю критичних точок і подальший розвиток служби тестування продуктів харчування”, в якій брали участь три українські підприємства. Учасники програми Тасіс — ТОВ ”Галактон”, АТЗТ “Харківська бісквітна фабрика” та Київський маргариновий завод протягом двох років навчали своїх працівників основам цієї системи, отримали допомогу закордонних спеціалістів у складанні НАССР-планів. Деякі з цих підприємств вже повністю впровадили систему на своєму виробництві. Впровадження НАССР — справа добровільна, однак для підприємств, які мають серйозні наміри щодо виробництва та експорту власної продукції, така система є необхідною.

Отже, система НАССР розроблена спеціально для продуктів харчування. Вона визначає, оцінює і контролює небезпечні фактори, які можуть впливати у процесі виробництва продукції. Основне призначення системи — забезпечити виробництво безпечного продукту. Найбільш важливим документом системи є НАССР-план, який передбачає основні процедури коректної роботи системи за цієї умови. За цієї

умови при непередбачуваних ситуаціях легко вжити заходів, що дозволять уникнути їх у подальшому.

При впровадженні системи підприємство має здійснити витрати на розробку документації, оплату послуг консультанта, навчання персоналу, інвестування у нове обладнання, а також на зміни в технологічному процесі і системі управління.

Спеціалістами доведено, що на виробництві цілком можливо запроваджувати інтегровані системи на базі стандартів ISO 9000 (загальні вимоги) і принципи НАССР (галузеві вимоги). У цих систем орієнтовно 40 % вимог є спільними. Більш того, на одному підприємстві даними системами можуть займатися одні й ті самі працівники. Крім того, запровадження інтегрованих систем забезпечує економію людських ресурсів, зниження витрат на етапі їх розробки. В подальшому процес підтримання системи спрощується: формується єдина команда щодо якості і т.д. У Великобританії навіть розроблений стандарт BRC (British Retailer Consortium) — аналог такої інтегрованої системи.

В Україні вже здійснено певні заходи щодо адаптації законодавства до європейських вимог у сфері харчової і сільськогосподарської продукції: прийнято Закони “Про стандартизацію”, “Про підтвердження відповідності”, “Про акредитацію органів по оцінці відповідності”, “Про якість та безпеку продуктів харчування і продовольчої сировини”; “Про забезпечення санітарного і епідемічного благополуччя населення”; “Про ветеринарну медицину”; “Про Державний нагляд за дотриманням стандартів, норм і правил і відповідальність за їх порушення” ті ін. Вони формують мінімально необхідну базу для технічного регулювання на основі нових міжнародних європейських принципів.

НАССР — не тільки найбільш досконала система з тих, що існують, але й спеціально створена саме для харчової галузі, щоб практично виключити вірогідність потрапляння на ринок небезпечних продуктів. В Україні нині опрацьовуються основи державної політики підтримки якості. Одним з принципів згаданої політики має бути надання державної підтримки з розробки та впровадження систем якості, в тому числі і системи НАССР на підприємствах, тобто держава повинна компенсувати підприємствам з бюджету частину витрат на запровадження і розробку цих систем. Подібна практика існує в багатьох країнах.

Наприклад, в Сінгапурі держава може компенсувати 75 % витрат на впровадження системи НАССР.

Кожна держава зацікавлена у підвищенні якості своєї продукції. На ринку підвищується довіра до продукції підприємства, що має сертифікат ISO 9000. З'являються нові замовлення, збільшуються обсяги виробництва, прибутку, а отже — і надходження до бюджету. Тому держава, дотуючи виробника, в кінцевому підсумку має теж вигоду.

Що необхідно для того, щоб активізувати роботу з поширення практики застосування системи управління якістю продукції? Для запровадження НАССР необхідно: по-перше, розробити відповідну нормативну базу (стандарти); по-друге, відповідним чином обладнати випробувальні лабораторії, які б підтвердили відповідність міжнародним стандартам; по-третє, потрібні спеціалісти для консультування, навчання та проведення аудиту і цій галузі; по-четверте, і що дуже важливо, потрібні відповідно підготовані представники державних органів, які здійснюватимуть контроль на підприємствах, що запровадили НАССР.

2.3. Розвиток біологічного (органічного) землеробства

Нинішня ситуація на світових ринках продовольства свідчить про велику зацікавленість споживачів у здоровому та повноцінному харчуванні. З підвищенням рівня життя, особливо в європейських країнах, суттєво змінилося їх ставлення до харчових продуктів. Споживачі стають більш вимогливими до свого харчування, бажають не тільки нормально харчуватись, але й виключити будь-які ризики для здоров'я. Підтвердження якості харчових продуктів є також необхідним аргументом при укладенні комерційних угод. Якість є визначальним фактором конкурентоспроможності продукції.

Підвищенню якості продукції сільського господарства та харчових продуктів може сприяти розвиток біологічного (органічного) землеробства.

В багатьох країнах світу, зокрема США та Західної Європи, вже діє ринок збуту екологічно чистих продуктів харчування, організовані й функціонують служби сертифікації та маркетингу. Цій проблемі приділяють велику увагу також у Польщі, Угорщині, Росії, Молдові, Грузії.

Світовий ринок біологічних (органічних) продуктів харчування, за орієнтовними розрахунками спеціалістів, може забезпечити щорічний їх продаж до

2010 р. в обсязі 102 млрд. дол. США. Вартість європейського ринку продажу таких продуктів оцінюється в 5,2 млрд. дол., Японії — у 3 млрд. дол. Виробники органічної продукції у країнах ЄС займають великий сегмент світового ринку за рахунок урядових субсидій (з 1991 р. запроваджені стандарти сертифікації таких продуктів і програми підтримки сільського господарства та екології).

З 2001 р. в США діють національні стандарти з органічного землеробства та маркування його продуктів. Згідно з цими стандартами продукція рослинництва, яка вирощується на рідкому гною, не відноситься до органічної. Крім цього, триває дискусія стосовно того, чи можна віднести до органічних продукти, виготовлені з використанням генетично модифікованих (трансгенних) культур. Ціна на продукцію органічного землеробства, як правило, на 10–50 % вище, ніж на вирощену з допомогою добрив, пестицидів та інших засобів інтенсифікації землеробства. Однак, незважаючи на високі ціни на продукцію органічного землеробства, попит на неї постійно зростає.

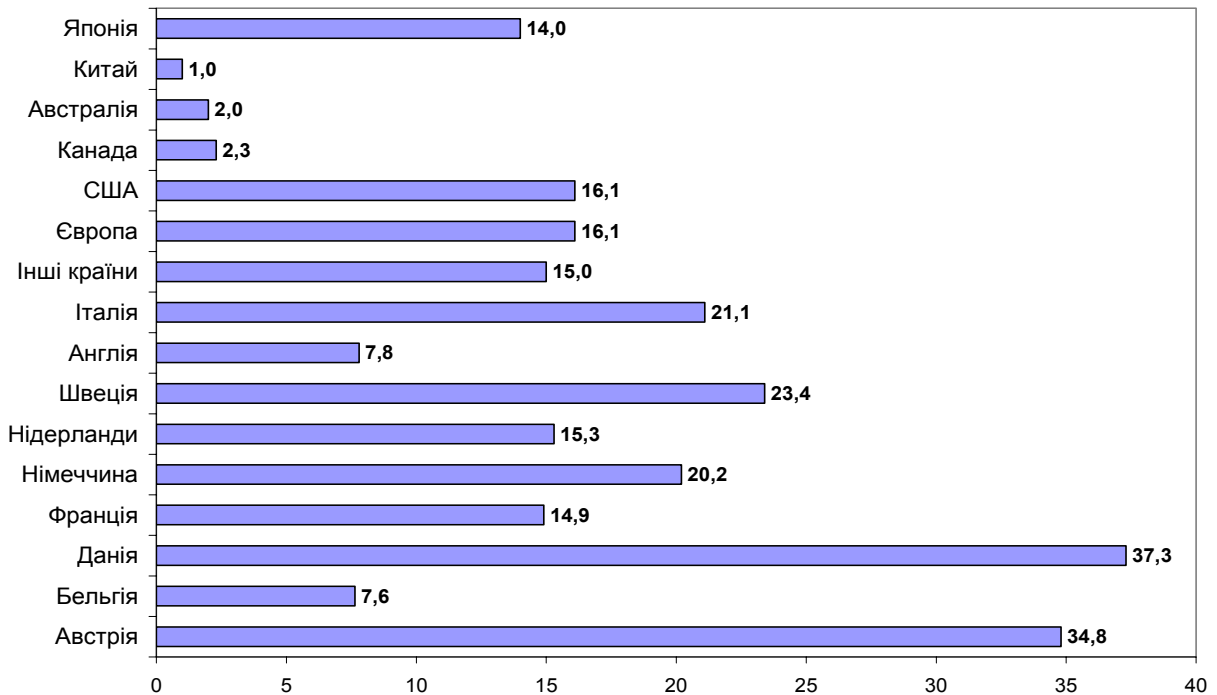
За прогнозами вчених, до 2010 р. в Європі під органічне землеробство орієнтовно буде використано 30 % сільськогосподарських земель. Вже зараз 10 % продукції австрійського сільського господарства органічного походження, Швейцарії — 7,8 %, а у Великобританії 445 фірм вже займаються органічним землеробством.

Органічне землеробство виключає або суттєво обмежує застосування хімічних добрив і пестицидів. Поняття ”біологічне землеробство” ширше, оскільки при вирощуванні продукції не використовуються продукти хімічного синтезу; органічні добрива використовуються тільки після їх компостування; зберігається біологічна активність ґрунту у процесі його обробітку; сівозміни насичені бобовими культурами; пестициди застосовуються виключно рослинного походження. Головною метою обох напрямків землеробства є застосування сучасних технологій для виробництва екологічно чистої продукції.

Біологічне (органічне) землеробство зберігає родючі властивості ґрунту, якість і смак продукції. Звичайно, продукція, вирощена без синтетичних хімічних елементів, або так званим “дідівським способом”, набагато смачніша. Проте, органічне землеробство надто трудомістке, потребує багато років для того, щоб підготувати добрий ґрунт. Головні зусилля при веденні органічного землеробства

спрямовуються не на рослину, а на ґрунт, і якщо він буде в доброму стані, можна вирощувати здорові продуктивні рослини.

Рис. 5 Споживання продукції біологічного сільського господарства у розрахунку на душу населення в 1997 р., євро

Джерело: INR-UREQUA.

Основними чинниками, які зумовлюють розвиток органічного землеробства і переваги порівняно з інтенсивним веденням землеробства, є наступні: органічні продукти харчування смачніші; сертифікований органічний продукт знижує ризик захворювань, викликаних застосуванням пестицидів, та ризик забруднення води шляхом ґрунтового самоочищення; сприяє збереженню поверхневого шару ґрунту; зберігає необхідний баланс для здорової екосистеми; є важливим елементом виживання сімейних ферм і сільської громади; сприяє інноваційним дослідженням з метою зниження сільськогосподарського вторгнення в навколишнє природне середовище; менш залежний від цінових коливань; сприяє збиранню й збереженню насіння унікальних сортів і видів.

Існуючі системи землеробства переважно спрямовані на отримання максимального прибутку за рахунок застосування інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур. Проте, продукція, одержана при внесенні надвисоких доз мінеральних добрив, наприклад азоту, практично

непридатна для тривалого зберігання. Ґрунтовий шар втрачає родючість, виникають проблеми ерозії, погіршується структурний склад ґрунту, багаторічне внесення великих доз мінеральних добрив і пестицидів зумовлює появу їх компонентів у токсичних кількостях в ґрунтових і підземних водах.

Хімізація, як одна з дорогих складових сільськогосподарського виробництва, є однією з причин втрати природної родючості ґранту. Крім того, більшість вітчизняних виробників практикують вирощування монокультури, застосовують для обробітку ґрунту важку сільськогосподарську техніку. Хімічні препарати, які через сільськогосподарські продукти потрапляють в організм людини, завдають шкоди її здоров'ю, і тому постає питання, чи не краще займатися вирощуванням сільськогосподарських культур, поклавши в основу принцип збереження та збільшення природної родючості ґрунту.

Сучасне сільське господарство України не повинно бути остронь агроекологічного напрямку дослідження та виробництва безпечних для здоров'я людини продуктів харчування. Україна має достатні можливості для цього: по-перше, науковий потенціал, здатний розробляти екологічні технології та реалізувати їх на практиці; по-друге, екологічно чисті території, на яких можна одержувати чисту продукцію при застосуванні сучасних технологій; по-третє, категорія населення, яка бажає споживати екологічні продукти і платити за них вищу ціну; по-четверте, можливий експорт такої продукції.

В Україні запровадження органічного землеробства можна вважати перспективним напрямом, навіть незважаючи на те, що родючість верхнього шару ґрунтів різко погіршилась, зокрема чорноземів. Внаслідок економічної кризи в країні дещо призупинилося знищення природної родючості ґрунтів, тому що виробники сільськогосподарської продукції почали менше вносити мінеральних добрив через відсутність обігових коштів, проте це явище тимчасове. Органічне землеробство — це не повернення до старої системи ведення землеробства, а створення системи, яка б забезпечувала максимальну гармонію з природою, уважне ставлення до усіх природних компонентів та їх взаємозв'язків, розуміння уроків природи з оцінкою „досягнень” науки та техніки. Бажання вирощувати чисті, без хімікатів продукти харчування, дихати чистим повітрям, пити чисту воду можливе тільки за умови використання сучасних наукових досягнень і новітніх технологій.

Нині методи землеробства, які називаються органічними, повертаються в Україну під впливом іноземної практики. Самі принципи органічного землеробства відомі в нашій країні давно, однак відсутня спеціальна наукова література з цих питань, а також не опрацьована законодавча база для їх запровадження. Так, в Україні існують розробки з інтенсивного нарощування родючого шару ґрунту за рахунок спеціальних черв'яків (каліфорнійський червоний черв), які здатні переробляти органічні рештки. Існує також практика застосування зелених добрив, рослин, яких вирощують для підвищення родючості ґрунту.

В умовах України є реальні можливості поширити систему екологічного землеробства на великі площі й істотно збільшити виробництво продуктів харчування, зменшивши негативний вплив на навколишнє природне середовище. Основною метою має бути досягнення максимально високої продуктивності як основи для вищого рівня життя людей в гармонії з природою.

Звичайно, існує і буде продовжуватися протидія застосуванню методу органічного ведення землеробства в основному з боку тих комерційних структур, чий бізнес залежить від продажу мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин.

Для того, щоб створити сприятливі умови в Україні для розвитку біологічного (органічного) землеробства необхідно: по-перше, опрацювати нормативно-законодавче поле та нормативну базу критеріїв оцінки стану земельних ресурсів країни; по-друге, удосконалити механізм системи управління родючістю ґрунтів на екологічно чистих територіях; по-третє, розробити сучасні технології одержання екологічно чистої продукції.

Водночас слід активізувати громадські організації, які б взяли участь у підготовці такої законодавчої бази, а потім запроваджували її на практиці, проводили пропагандистську та роз'яснювальну роботу щодо розвитку органічного землеробства. Особливе місце в пропаганді розвитку органічного землеробства мають посідати дорадчі служби, які починають активно формуватися в Україні.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ, ДЕМОГРАФІЯ І ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ РЕСУРСАМИ

Соціально-економічний стан сільськогосподарських товаровиробників у будь-якій країні залежить від політичних рішень держави стосовно розвитку аграрного сектора економіки, обумовлених ступенем лібералізації економіки, забезпеченням кваліфікованими кадрами, розвитком інновацій, наявністю сучасних технологій, доступністю до інвестицій, а також купівельною спроможністю споживачів. У попередніх розділах показано, що низький рівень доходів населення зумовлює зменшення споживання продуктів харчування і погіршення їх якісних характеристик.

У даному розділі розглянуті питання соціально-економічного стану сільськогосподарських товаровиробників, демографічна ситуація та забезпеченість трудовими та іншими видами ресурсів аграрного сектора економіки з огляду на те, що сукупна дія цих факторів є визначальною при забезпеченні соціального аспекту продовольчої безпеки країни.

3.1. Соціально-економічний стан сільськогосподарських товаровиробників

В Україні станом на початок 2003 р. в розпорядженні сільськогосподарських товаровиробників (підприємств і громадян) було 38,1 млн. га сільськогосподарських угідь та 31,4 млн. га ріллі, що менше проти 1991 р. на 8 та 6 % (відповідно 41,4 млн. та 33,4 млн. га). Водночас відбувся перерозподіл сільськогосподарських угідь між сільськогосподарським підприємствами і громадянами. Так, у 1990 р. сільськогосподарські підприємства мали 38,7 млн. га, а у 2002 р. 25,66 млн. га (зменшення на 33,7 %). Громадяни збільшили розмір сільськогосподарських земель, які знаходяться у них в розпорядженні, з 2,67 млн. га у 1990 р. до 12,49 млн. га у 2002 р. (ріст у 4,68 раза). Це відбулося внаслідок того, що в аграрному секторі економіки створене законодавче поле для формування приватних власників землі (особливо після прийняття Земельного кодексу України). У селян з'явилася можливість приєднувати земельні паї до своїх особистих селянських або фермерських господарств.

Станом на 1 січня 2003 р. налічувалося 43 тис. селянських (фермерських) господарств із середнім розміром ферми більше 65 га. У користуванні фермерів знаходиться 2822,7 тис. га сільськогосподарських угідь, з них 2637,5 тис. га ріллі. Середній розмір особистих селянських господарств перевищує 0,5 га, але їх

діяльність поки що на законодавчому рівні має нетоварний характер. Однак, з кожним роком все більше господарств населення переорієнтовують свою діяльність на нарощування товарної частини виробленої ними продукції і тим самим, збільшуючи свій сукупний дохід.

За даними Міністерства аграрної політики України, у процесі реформування на базі колективних сільськогосподарських підприємств створено 15,8 тис. аграрних формувань ринкового типу, у тому числі: 7579 господарських товариств (48 %), 3607 приватних підприємств (22,9 %), 2137 сільськогосподарських виробничих кооперативів (13,5 %), 1733 селянських (фермерських) господарства (11 %), 269 обслуговуючих кооперативів (1,7 %) та 449 інших формувань (2,9 %).

Станом на кінець 2002 р. набули право на земельну частку (пай) 6,8 млн. чол., у тому числі отримали сертифікати 6,7 млн. чол. (97,6 %). Фактично оформлено та видано державних актів замість сертифікатів 2,9 млн. чол. (43,5 % від кількості громадян, які отримали земельні сертифікати).

Крім того, право власності на майнові паї загальною вартістю 21,1 млрд. грн. набули 6,3 млн. громадян, 5,7 млн. з них видано майнові сертифікати.

Активізувалася робота в напрямі розвитку орендних відносин. Загальна сума орендної плати відповідно до договорів оренди землі у 2002 р. становила 2,4 млрд. грн., а оренди майна — 116,9 млн. грн.

В останні роки суттєво змінилася структура посівних площ основних видів сільськогосподарських культур. У 1990 р. в усіх категоріях господарств у структурі посівних площ 45,0 % займали зернові культури, 11,6 — технічні, 37,0 % — кормові культури, тоді як у 2001 р., відповідно, зернові — 55,8 %; технічні — 13,5; кормові — 22,8 %. Найбільше змінилася структура посівних площ під технічними культурами: під цукровими буряками вони зменшилися з 42,8 % у 1990 р. до 25,7 % у 2001 р., а під соняшником навпаки, збільшилися — з 43,6 до 66,2 %.

За 1990—2001 рр. обсяг виробництва валової продукції сільського господарства всіма категоріями господарств зменшився на 41,2 %, у тому числі сільськогосподарськими підприємствами — на 66,5 %, а в господарствах населення відбулося зростання на 25,3 % (рис. 6).

З 2001 р. валова продукція сільського господарства обчислювалася в порівнянних цінах 2000 р., які були затверджені наказом Держкомстату України

№ 48 від 10 січня 2002 р. “Про впровадження порівнянних цін 2000 р. в розрахунках обсягів валової продукції сільського господарства”. Зростання обсягів валової продукції сільського господарства в 2001 р. проти 2000-го становило 10,2 %, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах ріст вони збільшилися на 19,9, а у господарствах населення — на 4,4 %. В останніх зростання обсягів валової продукції сільського господарства відбулося за рахунок росту продукції рослинництва на 23,2 та тваринництва — на 11,1 % до рівня попереднього року.

У 2002 р. продовжувала спостерігатися позитивна тенденція нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва, хоча темпи зростання знизилися. За попередніми даними, виробництво сільськогосподарської продукції у 2002 р. проти 2001 р. зросло на 1,9 %, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності воно скоротилося на 1,1 %, а в господарствах населення — зросло на 3,9 %. Загальний обсяг валової продукції рослинництва порівняно з 2001 р. скоротився на 1,5 %, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах — на 5,5 %, а в господарствах населення досягнуто приросту на 2,5 %. Обсяги виробництва валової продукції тваринництва проти 2001 р. збільшилося на 7,2 %, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах — на 11,8 %, а в господарствах населення — на 5,4 %.

Господарства населення виробляють понад половину обсягу сільськогосподарської продукції. У 2001 р. їх частка у загальному виробництві валової продукції складала 58,7 % проти 27,5 % у 1990 році (рис. 7).

Рис. 6. Темпи зростання (зниження) виробництва валової продукції сільського господарства (у відсотках до попереднього року)¹³

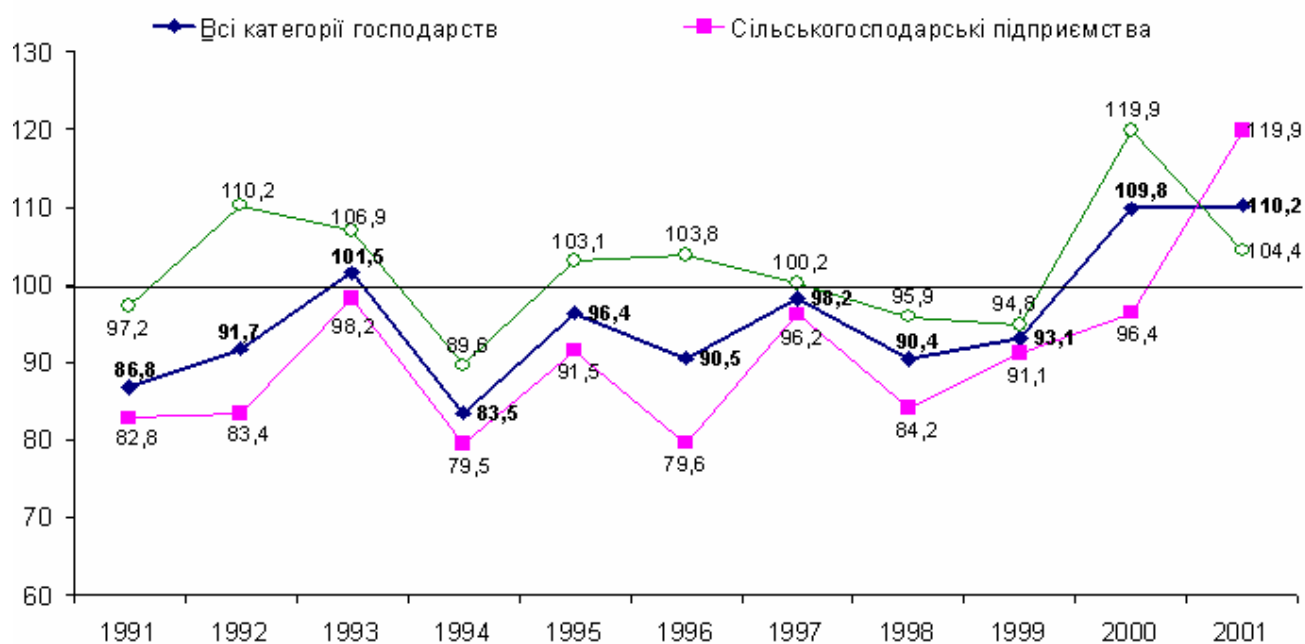
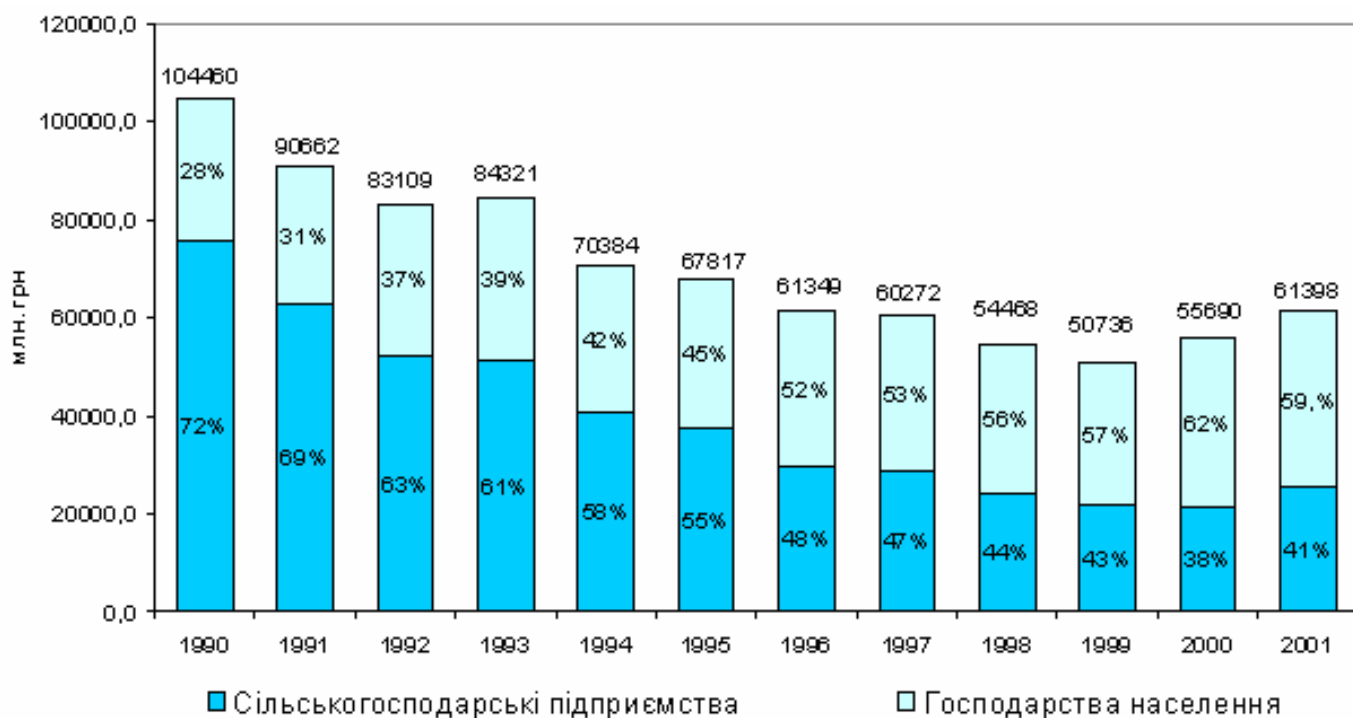

Рис. 7. Виробництво та структура валової продукції сільського господарства за категоріями господарств, (у порівняльних цінах 2000 року)

¹³ У рис. 6-11 використані дані Держкомстату України

Обсяги виробництва валової продукції сільського господарства за період 1990—1999 рр. постійно знижувалися (на 48,5 % до рівня 1990 р.). Починаючи з 2000 р., відбувся ріст валової продукції сільського господарства. Виробництво валової продукції сільського господарства у 2001 р. у порівнянні з 1999 р. збільшилося на 18 %. У 2001 р. у всіх категорій господарств валова продукція сільського господарства формувалася на 61,6 % за рахунок продукції рослинництва, а решта за рахунок тваринницької продукції, у 1990 р., відповідно, 50,1 % (рис. 8).

Якщо аналізувати в розрізі категорій господарств у виробництві валової продукції сільського господарства, то у сільськогосподарських підприємствах частка продукції рослинництва займає 49,9 (у 1990 р. було 78,7 %), у господарств населення відповідно 50,1 (у 1990 р. було 21,3 %). Частка продукції тваринництва у господарствах населення у валовій продукції складала у 2001 р. 27,4, а у господарствах населення 72,6 % проти 66,2 та 33,8 у 1990 р. (рис. 9–10).

Рис. 8. Виробництво та структура валової продукції сільського господарства, (у порівняльних цінах 2000 року)

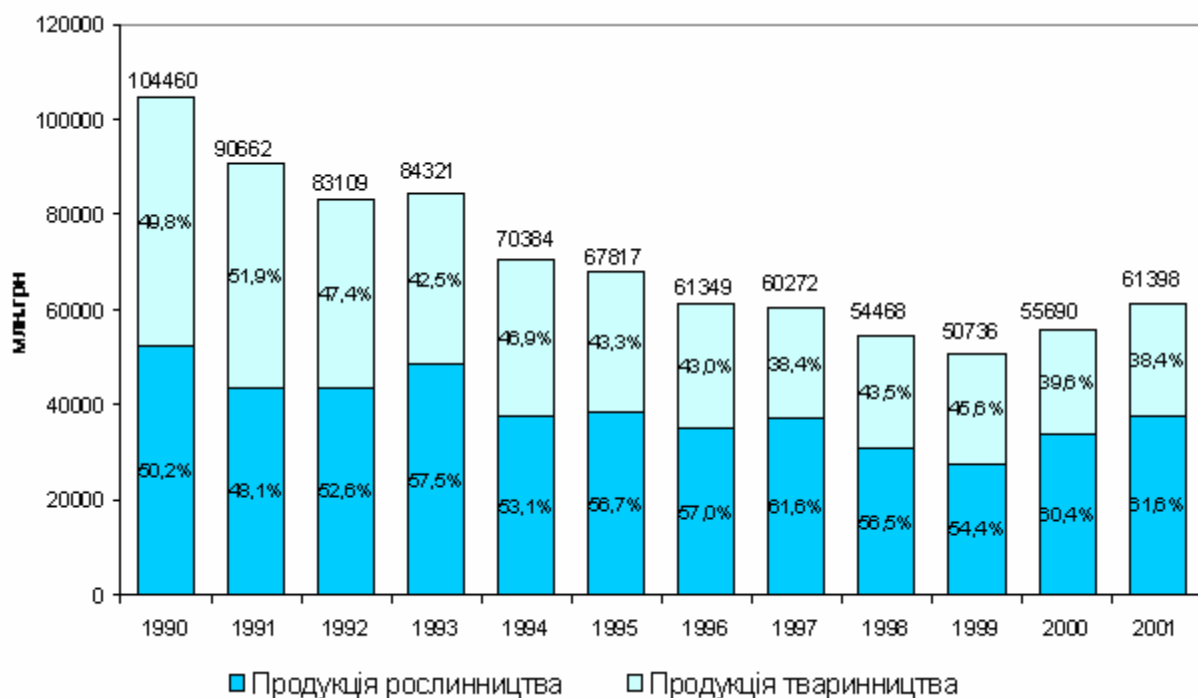

Рис. 9. Продукція рослинництва по категоріям господарств, (у порівняльних цінах 2000 року, млн. грн.)

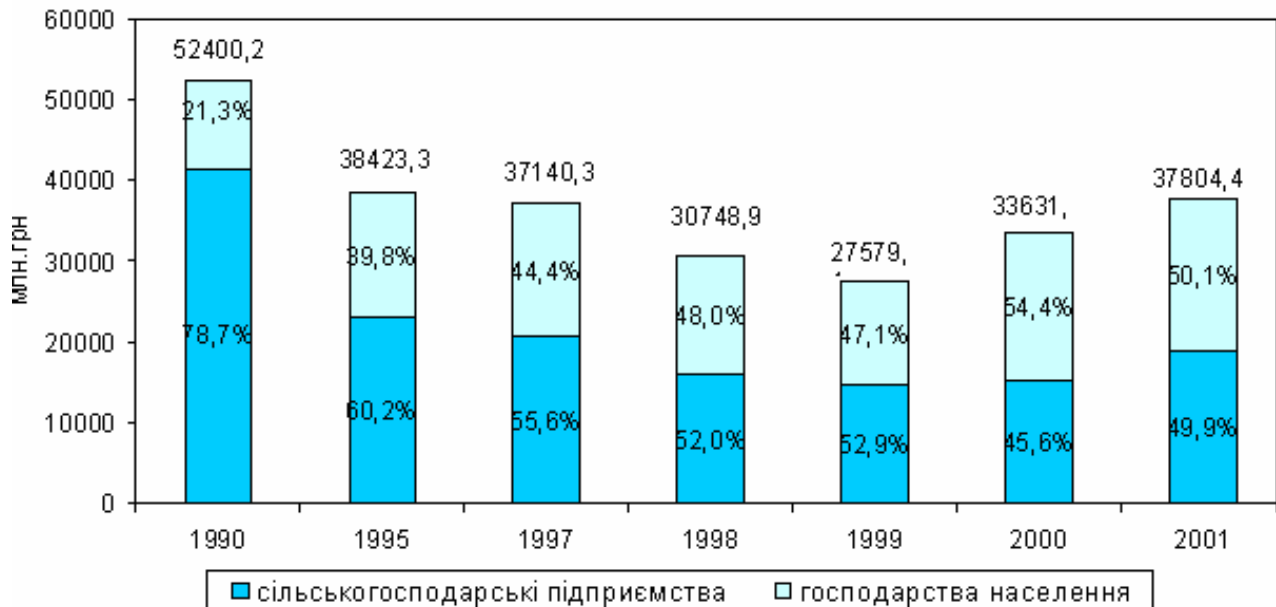
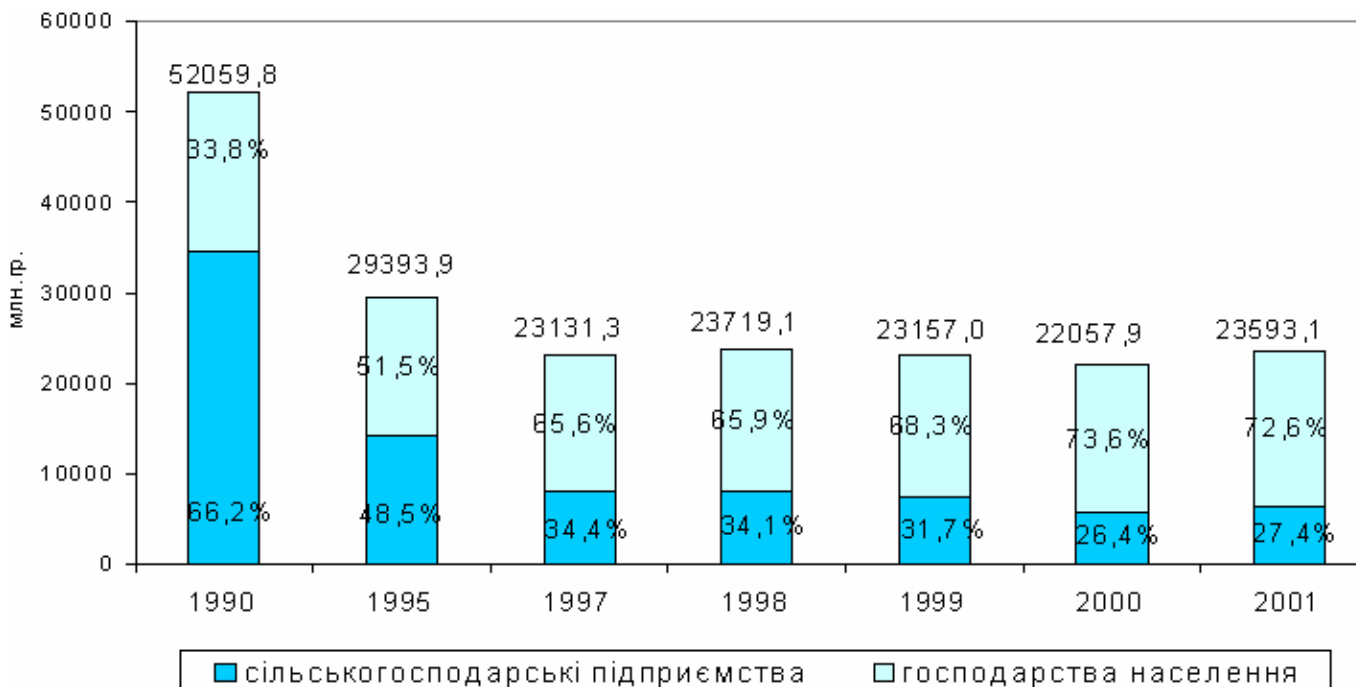

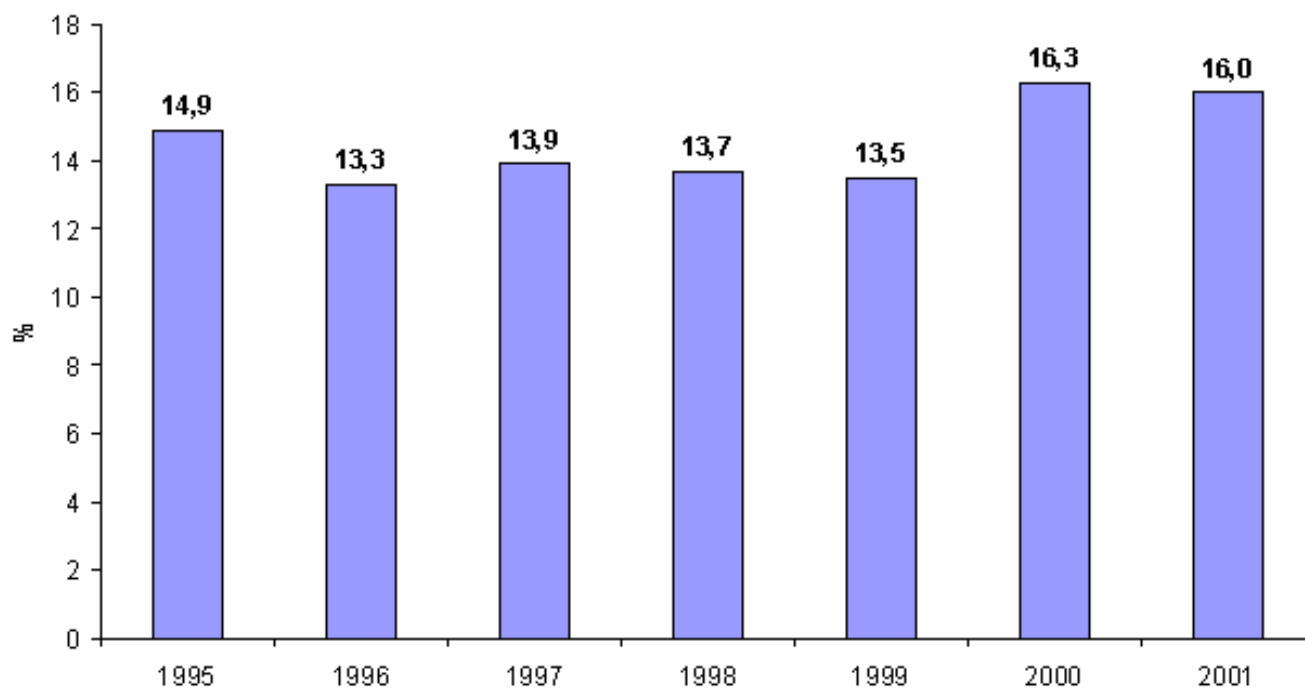
Рис. 10. Продукція тваринництва по категоріям господарств, (у порівняльних цінах 2000 року, млн. грн.)

У 2001 р. в розрахунку на душу населення було вироблено 1249 грн. валової продукції сільського господарства, що на 38 % менше проти 1990 р., але відбулося зростання проти попереднього року на 11 %. У виробництві валової продукції

сільського господарства спостерігається велика диференціація по областях (додаток 3,4,5).

Рис. 11. Частка сільського господарства у валовій вартості України, %

Частка сільського господарства у валовій вартості України складає 16 % (рис.11).

В останні роки виробництво сільськогосподарської продукції залишається малоефективним, і така тенденція зберігалася і в 2002 р. Рівень сукупної рентабельності у 2001 р. становив 5,0 %, а у 2002 р. — мінус 1,9 % (табл. 23).

Таблиця 23. Основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств

	1990	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Кількість сільськогосподарських підприємств	12421	12358	12500	12421	12646	13160	12818	11983
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	38244	33005	32385	32080	31426	24797	22935	—
з неї рілля	30834	27127	26613	26031	25443	20694	19627	—

	1990	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Прибуток, збиток	12094	748	-3407	-4061	-3399	1411	834	294,6
Рівень рентабельності, %	37,3	10,6	-23,9	-28,3	-22,1	9,0	5,0	- 1,9

* Держкомстат України, збірник “Сільське господарство України, 2001 р.”

Рівень рентабельності основних видів продукції сільського господарства показано в таблиці 23. У 2001 р. намітилась деяка позитивна тенденція щодо підвищення рівня рентабельності продукції тваринництва у сільськогосподарських підприємствах. Однак, у 2002 р. рівень рентабельності продукції тваринництва мав негативну тенденцію. За даними Держкомстату України, в 2002 р. діяльність сільськогосподарських підприємств була збитковою. Маса збитку становить 294,6 млн. грн. (у 2001 році — прибутку 834,1 млн. грн.). За результатами діяльності сільськогосподарських підприємств у 2002 р. загальний рівень рентабельності складає мінус 1,9 % (у 2001 р. — 5 %), 46 % сільськогосподарських підприємств одержали прибуток у сумі 1,7 млрд. грн. (у 2001 р. — відповідно 56 % та 2,1 млрд. грн.), та 54 % господарств закінчать рік зі збитками в сумі 2,0 млрд. грн. (у 2001 р. — 44 % та 1,3 млрд. грн.). Рентабельним було виробництво зернових культур (18,6 %), насіння соняшнику (76,6 %), картоплі (16,5 %), овочів (8,4 %), яєць (13,5 %).

Таблиця 24. Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції у сільськогосподарських підприємствах

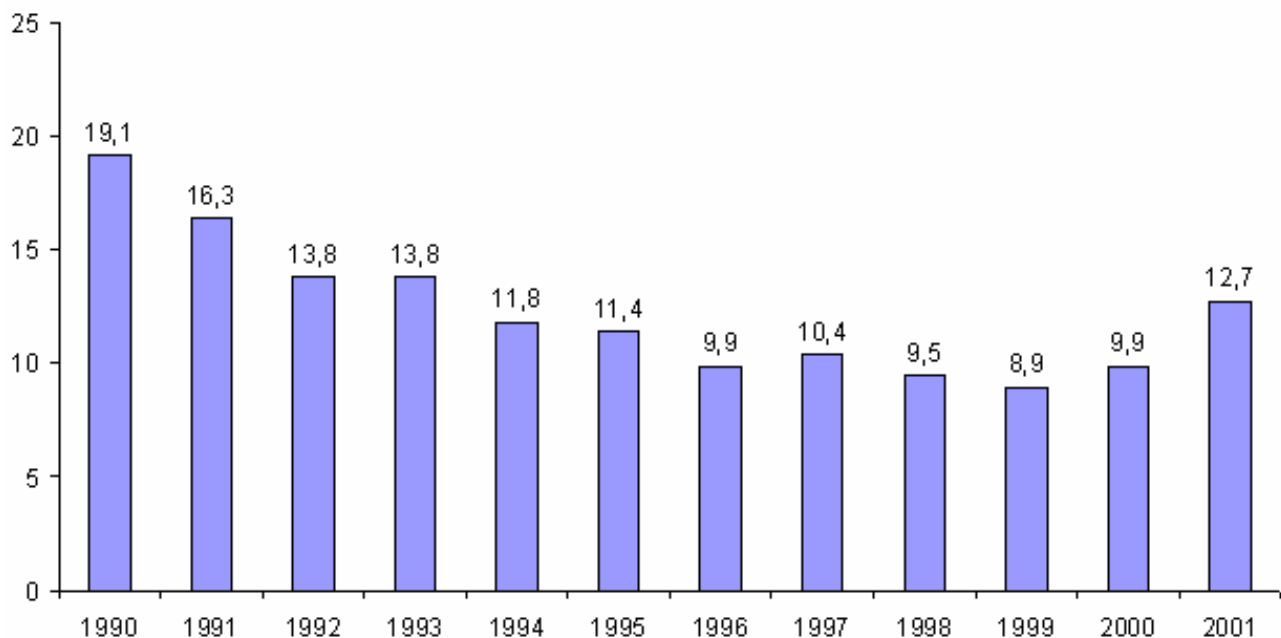
	1990	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Зерно	275,1	37,5	1,9	12,0	64,8	43,3	18,6
Насіння соняшнику	236,5	19,4	22,0	54,5	52,2	68,7	76,6
Цукрові буряки (фабричні)	29,5	-10,4	-12,0	-14,8	6,1	1,5	- 8,7
Овочі відкритого ґрунту	27,6	-37,4	-25,2	-12,8	-1,7	-0,8	8,4
Картопля	27,2	-24,1	-18,6	-12,5	14,0	11,4	16,5
Плоди	83,8	-30,7	-44,6	-25,6	-1,1	-1,7	-
Виноград	71,7	-19,2	-12,6	3,4	62,7	4,0	-
Молоко і молочні продукти	32,2	-53,7	-46,7	-36,6	-6,0	-0,8	-13,7

	1990	1997	1998	1999	2000	2001	2002
М'ясо великої рогатої худоби	20,6	-61,5	-59,3	-57,9	-42,3	-21,4	-40,3
М'ясо свиней	20,7	-57,4	-47,4	-51,0	-44,3	-7,2	-18,2
М'ясо овець	2,3	-58,8	-59,4	-57,0	-46,4	-24,9	-35,9
М'ясо птиці	17,0	-44,9	-43,4	-45,5	-33,2	-1,7	-0,7
Яйця	27,3	-5,5	-1,3	-0,7	10,6	25,1	13,5
Вовна	-2,4	-85,6	-88,8	-87,3	-75,8	-69,9	-78,8

* Державний комітет статистики України

Продуктивність праці у сільськогосподарських підприємствах залишається досить низькою. У розрахунку на середньооблікового працівника (в порівнянних цінах 2000 р.) у 2001 р. вона становила 12,7 тис. грн. проти 19,2 тис. крб. у 1990 р. За останні роки виробництво сільськогосподарської продукції в розрахунку на одного працівника становить 50–67 % від рівня 1990 р. (рис.12).

Рис. 12. Продуктивність праці сільськогосподарських підприємств, в розрахунку на середньооблікового працівника, тис. грн.

Інфраструктура аграрного ринку. В останні роки (2000—2002) аграрна політика Уряду була спрямована на активізацію створення дієвої інфраструктури ринку. Ця робота активізувалася після виходу Указів Президента України від 6 червня 2000 р. № 767 “Про заходи щодо забезпечення формування та

функціонування аграрного ринку” та від 29 червня 2000 р. № 832 “Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна”. За даними Мінагрополітики України на початок 2003 р. в усіх регіонах діє 30 акредитованих товарних бірж, які надають послуги з укладання угод купівлі-продажу сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, а також укладання та реєстрація зовнішньоекономічних контрактів. Обсяги реалізації зернових та олійних культур урожаю 2002 р. через біржі становили 4,8 % (350,1 тис. тонн) від загального обсягу угод (у 2001 р. — 11,2 %). Отже, біржовий ринок розвинутий ще недостатньо, обсяги продукції, що реалізуються через біржі, надто малі.

В регіонах країни створено 431 агроторговий дім, 1309 оптово-продовольчих та оптово-плодоовочевих ринків. Проведено 319 аукціонів живої худоби і 2,5 тис. виставок-ярмарок. Мережа заготівельних пунктів розширилася і налічує до 24,8 тис., створено 1037 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та 312 кредитних спілок. Однак, організаційне створення інфраструктури не гарантує її ефективну діяльність. Через ці складові інфраструктури ринків сільськогосподарські товаровиробники реалізують малі обсяги продукції, в основному продаж відбувається через посередників та на стихійних ринках. Показники продажу сільськогосподарської продукції за каналами реалізації наведені в табл. 25.

Таблиця 25. Структура реалізації сільськогосподарської продукції (сільськогосподарські підприємства, % до загальної вартості реалізації)

Роки	Переробним підприємствам, включаючи організації споживчої кооперації	На ринку	Населенню через систему громадського харчування та в рахунок оплати праці	За іншими каналами (комерційним структурам, промисловим підприємствам тощо)
Сільськогосподарські підприємства				
1995	53,2	23,7	11,1	12,0
2002	18,3	18,4	10,0	53,3
Продукція рослинництва				
1995	42,7	24,6	13,4	19,3
2002	7,8	17,5	9,6	65,1
Продукція тваринництва				

Роки	Переробним підприємствам, включаючи організації споживчої кооперації	На ринку	Населенню через систему громадського харчування та в рахунок оплати праці	За іншими каналами (комерційним структурам, промисловим підприємствам тощо)
1995	61,8	22,9	9,2	6,1
2002	37,6	20,2	10,7	31,5

** Дані Міністерства аграрної політики України*

У 2002 р. спостерігалась позитивна тенденція скорочення частки бартерних угод при реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами, питома вага товарообмінних операцій в цілому знизилася до 4,4 % проти 7,6 % у 2001 р. (табл. 26).

Таблиця 26. Бартерна форма розрахунків у сільському господарстві (сільськогосподарські підприємства, % до загального обсягу реалізації)

Види продукції	1995 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
Всього	12,0	27,1	18,7	7,6	4,4
Продукція рослинництва	19,2	37,6	25,0	10,4	6,1
Зернові культури	12,8	33,7	25,4	11,9	6,8
Олійні культури	55,2	54,2	36,3	11,3	5,7
Цукрові буряки	5,5	40,78	5,4	2,8	4,0
Картопля	9,9	18,0	16,4	5,6	3,8
Овочі	3,9	20,7	15,4	5,9	3,9
Плоди та ягоди	4,3	14,0	10,8	5,2	1,3
Продукція тваринництва	6,1	10,3	6,2	2,1	1,2
Худоба та птиця	10,4	12,2	7,6	2,0	1,2
Молоко та молочні продукти	0,8	7,2	4,8	2,0	1,0
Яйця	4,1	14,0	7,8	4,2	2,6
Вовна	8,9	13,4	7,8	2,2	2,1

** Статистичний щорічник України, 2001 р.*

Прийнятим у липні 2002 році Верховною Радою України Законом України “Про зерно та ринок зерна в Україні” має бути запроваджено складські свідоцтва

на зерно, форвардну торгівлю та ф'ючерсні контракти. На виконання цього Закону Урядом вже опрацьовано проект створення Української ф'ючерсної біржі, а на базі Придніпровської товарної біржі запроваджується пілотний проект з розробки правил випуску та обігу товарних деривативів. Такі заходи сприятимуть формуванню системи цивілізованих взаємовідносин між товаровиробниками, елеваторами, товарними біржами та трейдерами, створенню умов регулювання кон'юнктури сезонних коливань та прогнозування цін на основні види сільськогосподарської продукції.

Формування дієвої інфраструктури аграрного ринку має бути головним чинником для запровадження системи вільного і прозорого ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. У розвитку інфраструктури аграрного ринку важливе місце повинно відводитися сільськогосподарським дорадчим службам, які надаватимуть практичну та консультаційну допомогу сільськогосподарським товаровиробникам. Розроблений Урядом проект Закону України "Про сільськогосподарську дорадчу діяльність" зараз знаходиться на розгляді Верховної Ради України.

Сільськогосподарські товаровиробники вже мають реальну можливість самостійно обирати канали продажу своєї продукції. Однак, основною перешкодою при цьому є недостатня інформованість і обізнаність щодо ринкової маркетингової стратегії та відсутність практичного досвіду оцінки можливості ринку й вибору вигідних умов контрактів, з відмовою від бартерної форми розрахунків. Перелічене не забезпечує селянам можливості працювати з прибутком.

Уряд неодноразово приймав рішення стосовно створення системи моніторингу, аналізу та прогнозування кон'юнктури аграрного ринку, збирання і поширення інформації про рівень цін на сільськогосподарську продукцію та продовольство. Створення такої системи дозволить забезпечити більшу інформованість усіх суб'єктів ринку та підвищити прибутковість виробників за рахунок виявлення нових привабливих ринків збуту, трансформації виробничої стратегії товаровиробників з урахуванням вимог ринку, вирівнюванню цін на аналогічну продукцію в регіонах, усунення тіньового сектора, зменшення маркетингових витрат. Однак, без фінансового забезпечення така інформаційно-аналітична програма до цього часу не задіяна.

Крім того, відсутня дієва договірна система, яка б гарантувала зменшення ризиків для покупців та продавців, вчасну оплату та сприяла б уникненню банкрутства й продажу неприбуткових компаній. Необхідне законодавче регулювання питань укладання, змісту та виконання договорів, відповідальності контрагентів за невиконання договірних зобов'язань і захисту сторони, права якої було порушено. Досвід зарубіжних країн підтверджує важливість контрактної (договірної) системи збуту сільськогосподарської продукції. Так, у США 90 % бройлерів, до 30 % телятини, чверть всієї оптової торгівлі товарною продукцією реалізується за договірною системою, коли всі стосунки між постачальниками і заготівельниками обумовлюються контрактними відносинами, з чітким визначенням обсягу і ціни продукції. Такі заходи дозволяють більш ефективно контролювати якість продукції та роблять ринок більш прогнозованим для всіх його операторів.

Зовнішньоторговельний оборот сільськогосподарської продукції за 11 місяців 2002 р. становив 3370,4 млн. дол. США, або 10,9 % зовнішньоторговельного обороту України. Зовнішньоторговельне сальдо залишається позитивним і дорівнює 1252 млн. дол. США. Експорт сільськогосподарської продукції становить 14,3 % від загального обсягу експорту України і зріс на 26,2 % до рівня попереднього року. У структурі експорту найбільша частка припадає на зерно (37,5 відсотка), олію (12,3), м'ясо та м'ясні субпродукти (8,1), молокопродукти (5,6), цукор, мелясу та кондитерські вироби (4,3). Найбільшу частку в імпорті сільськогосподарської продукції займають, %: тютюн та вироби з нього (16,5), шоколад і какао (7,2), олія (6,5), цукор, м'яса та кондитерські вироби (6,2), риба (5,9), м'ясо та м'ясні субпродукти (3,1), зерно (2,1), молокопродукти (1,7). У додатках 6–7 наведено структуру експорту та імпорту за 2002 р. по основних групах товарів сільського господарства та продовольства.

Інвестиції. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України залишається ще відносно незначним. В 2001 р. у структурі прямих іноземних інвестицій за видами економічної діяльності на сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги припадало 1,9 %. Найбільшу частку займають харчова промисловість та галузі переробки сільськогосподарської продукції — 18,1, оптова і роздрібна торгівля — 17,6 % від загального обсягу іноземних інвестицій. Станом

на 1 жовтня 2002 р. загальний обсяг інвестицій в економіку України складає 4,9 млрд. дол. США. Левова частка інвестицій припадає на м. Київ та індустріально розвинені області — Дніпропетровську, Донецьку Запорізьку, Харківську, Одеську. Найменш привабливими є області, які спеціалізуються переважно на вирощуванні сільськогосподарської продукції — Тернопільська, Кіровоградська, Херсонська. Це становить долари США на одного жителя України і є найнижчим показником серед країн СНД і Східної Європи.

Станом на 01.10.2002 р. в агропромисловий комплекс (починаючи з 1992 р.) залучено 931,5 млн. дол. США прямих іноземних інвестицій, або 19 % від їх загального обсягу в економіку України. Прямі іноземні інвестиції залучалися 630 підприємствами харчової промисловості та переробних галузей на загальну суму 833,2 млн. дол. США (89,5 % від залучених в АПК). У сільське господарство та мисливство за цей період було надійшло прямих іноземних інвестицій (у 195 сільськогосподарських підприємств) загальним обсягом 98,2 млн. дол. США (10,5 %).

За 9 місяців 2002 р. в сільське господарство України вкладено близько 14 млн. дол. США іноземних інвестицій, що на 4,5 млн. дол. США більше аналогічного періоду минулого р., а в харчову промисловість — 25,3 млн. дол. США, або на 1,7 млн. дол. США.

Основними інвесторами в агропромисловий комплекс України є фірми Нідерландів, США, Великобританії, Кіпру, Швейцарії, Німеччини та Ліхтенштейну.

Причинами низького рівня залучення інвестицій в аграрний сектор є насамперед його непривабливість через складний економічний стан підприємств, а також макроекономічні чинники: недосконалість законодавчо-нормативної бази, високий рівень тінізації доходів, низький рівень платоспроможного попиту на продукцію, високий рівень податків, відсутність налагодженої системи збуту продукції тощо. У 2002 р. дещо збільшилася кількість сільськогосподарських підприємств, які не мають обмежень для вкладання інвестицій. Меншою мірою стали впливати такі фактори, як нестача власних коштів та високі процентні ставки банківських кредитів. І, навпаки, продовжує зростати вплив таких факторів як висока конкуренція та відсутність налагодженої системи збуту продукції.

В Україні створено 11 спеціальних економічних зон та запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності на 66 територіях пріоритетного розвитку в 9 регіонах країни, діє 8 технопарків. Внаслідок цього на більш як 10 % території України поширений спеціальний режим як інструмент інвестиційної політики. За даними Мінекономіки, станом на липень 2002 р. затверджено 516 інвестиційних проектів, загальною кошторисною вартістю понад 2,2 млрд. дол. США. Фактично на цю дату у вільні економічні зони та території пріоритетного розвитку залучено 788,7 млн. дол. США (35,4% від загальної кошторисної вартості проектів).

Фінансово-кредитне забезпечення.

Протягом останніх років фінансово-кредитна політика щодо аграрного сектора була спрямована на зниження рівня кредитних ставок комерційних банків, удосконалення фінансової оренди, створення передумов для розвитку довгострокового кредитування (іпотеки), запровадження страхування. У 1990—2002 рр. за умови фінансової підтримки з боку державного бюджету значно поліпшилося кредитування сільськогосподарських підприємств комерційними банками. У 1999 р. підприємствам АПК було надано 390 млн. грн. кредитів комерційних банків, у 2001 р. — 5,6 млрд. грн., у 2002 р. сільськогосподарські підприємства одержали 5,5 млрд. грн. кредитних ресурсів. Рівень повернення кредитів досить високий — 92 %. Однак, лише короткострокові кредити не можуть вирішити проблему наявності грошових ресурсів, які необхідно залучати в аграрний сектор економіки. Досить важливою умовою є надання сільськогосподарським підприємствам довгострокових кредитів. Щорічний знос основних технічних засобів в АПК у 10 разів перевищує їх оновлення. За останні три роки кількість тракторів щорічно зменшується на 20–34 тис. одиниць, зернозбиральних комбайнів — на 4–5 тисяч.

Станом на 1 листопада 2002 р. дебіторська заборгованість сільськогосподарських підприємств становила 4,7 млрд. грн., а кредиторська — 12,4 млрд. грн.

У 2002 р. від підприємств і організацій АПК до зведеного бюджету надійшло 5,4 млрд. грн. податкових платежів, що на 3,2 % більше проти минулого року. З них від сільськогосподарських підприємств надійшло 1,2 млрд. грн., що на 14 %

більше попереднього р., а від підприємств харчової промисловості — 4,0 млрд. грн., або більше на 0,2 %.

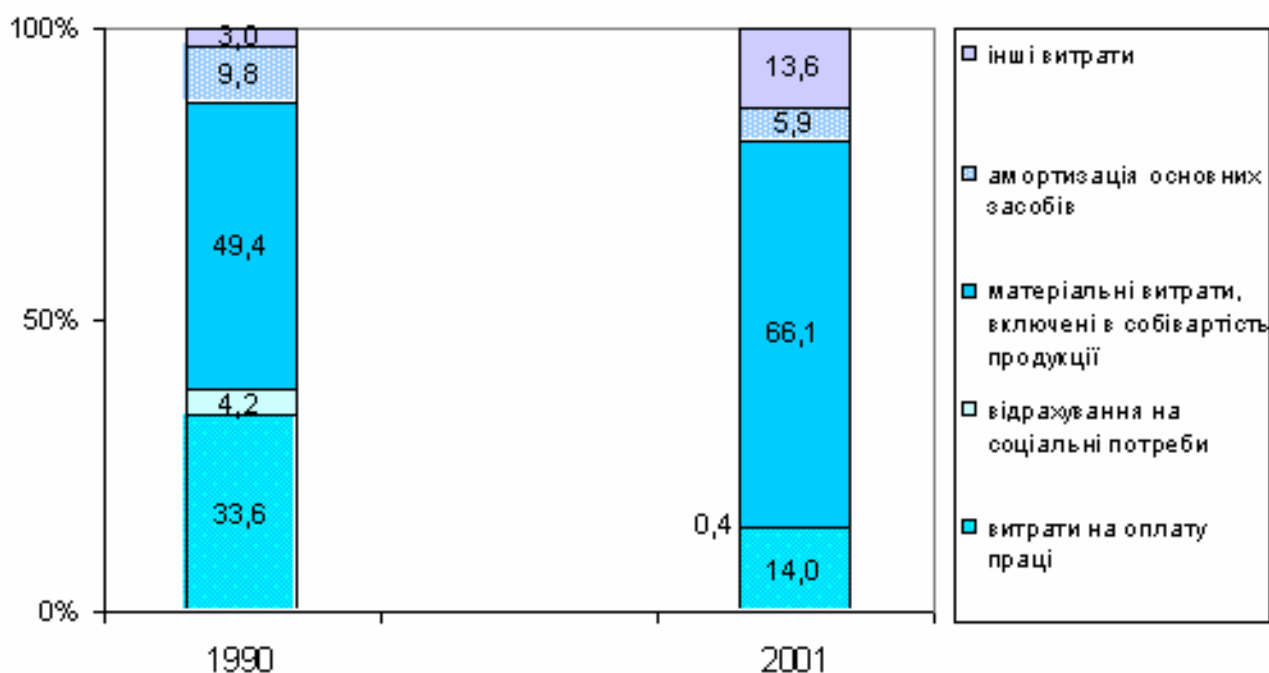
Податкові чинники в цілому сприятливі для реформування АПК, залучення інвестицій в аграрний сектор економіки України. Спрощена система оподаткування шляхом запровадження фіксованого сільськогосподарського податку щорічно зменшує суму податкового навантаження на сільськогосподарських товаровиробників в обсязі 1,4 млрд. грн. Крім того, пільги з ПДВ дозволяють сільськогосподарським підприємствам додатково використовувати як обігові кошти щорічно 700 млн. грн. Також повернення ПДВ від переробних підприємств у формі дотації на молоко та худобу, що надходить на переробку, становить 600–650 млн. грн. у рік.

За 2002 р. у рахунок сплати фіксованого сільськогосподарського податку до зведеного бюджету надійшло 420,4 млн. грн., або 88,4 % до нарахованого за рік, із них 403,5 млн. грн. (96 %) грошима.

Протягом 2001-2002 рр. податкова політика, здійснювана державою в рамках положень, визначених Законом України від 18 січня 2001 р. № 2238 “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років”, відповідно до яких на період дії Закону забороняється вносити зміни до законодавства, що можуть спричинити збільшення податкового навантаження на сільськогосподарських товаровиробників.

Аналіз структури витрат на виробництво сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах у 2001 р. показує, що порівняно з 1990 р. частка оплати праці зменшилася від 33,6 до 14,0, відрахування на соціальні потреби — від 4,2 до 0,4, амортизація основних засобів — від 9,8 до 5,9 %. Водночас суттєво зросла частка матеріальних витрат — від 49,4 % у 1990 р. до 66,1 % у 2001-му і особливо частка нафтопродуктів — від 5,1 % у 1990 р. до 20,5 % у 2001-му та електроенергія, відповідно від 1,4 до 3,2 %, запасних частин, ремонтних і будівельних матеріалів — від 6,0 до 9,5 % (**рис. 13**).

Рис. 13 Структура витрат на виробництво сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах (відсотків)

Виробництво продуктів харчової промисловості. Харчова промисловість є однією з основних галузей, за рахунок якої відбувається формування державного бюджету України. Зокрема, у 2002 р. надходження від цієї галузі до бюджетів усіх рівнів перевищило 4 млрд. грн. За 2002 р. у загальному обсязі промислової продукції частка харчової промисловості становила 18 %. У 2002 р. приріст виробництва товарної продукції харчової промисловості та переробки сільськогосподарських продуктів проти відповідного періоду минулого року дорівнював 8,4 %, у тому числі по харчовій промисловості — 7,8 %. Порівняно з попереднім роком у 2002 р. темпи виробництва товарної продукції харчової промисловості були нижчими, особливо у молочній промисловості (зменшення на 1,9 %), хлібобулочних та макаронних виробів (менше на 2 та 3 %). У м'ясній промисловості, навпаки, відбулося збільшення обсягів виробництва на 30, рибній — 27,8 %, переробки зерна — на 2,9, по виробництву жирів — на 10, дистильованих алкогольних напоїв — на 28,5, вин — на 6, пива — на 17,2, мінеральних вод та безалкогольних напоїв — на 15,1%. Обсяги товарної продукції підприємств з виробництва готових кормів для сільськогосподарських тварин за аналізований період збільшилися на 27,5 %.

Виробництво продовольчих товарів на одну особу за період 1985-2001 рр. наведено в табл.27.

Таблиця 27. Виробництво продовольчих товарів на одну особу, кг

	1985 р.	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2001 р.
М'ясо, включаючи субпродукти 1-ї категорії	46,3	53,2	18,6	8,1	6,8
Ковбасні вироби	15,1	17,3	5,4	3,5	3,4
М'ясні напівфабрикати	4,9	5,7	0,8	0,3	0,5
Тваринне масло	7,7	8,6	4,3	2,7	3,2
Жирні сири (включаючи бринзу)	3,3	3,5	1,4	1,4	2,2
Продукція з незбираного молока	111,7	123,9	25,1	14,1	20,8
Маргаринова продукція	5,4	5,6	2,1	3,3	4,1
Цукор-пісок	122,7	130,9	75,6	36,0	40,2
Олія	16,6	20,6	13,5	19,7	19,3
Консерви, умовних банок	78,1	93,2	28,0	26,0	32,0
Хліб і хлібобулочні вироби	144,3	129,1	79,8	49,8	50,6
Кондитерські вироби	18,1	21,4	6,1	13,5	15,1
Макаронні вироби	6,5	6,9	4,3	2,4	2,3
Мінеральні води, л	8,1	10,5	3,2	9,9	13,4
Безалкогольні напої, л	19,1	29,0	7,2	13,6	17,5
Сіль (видобуток)	157,5	160,1	55,6	46,2	46,4

* Статистичний щорічник України, 2001 р.

З кожним роком конкурентоспроможність вітчизняних продуктів харчування збільшується як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках, за рахунок розширення асортименту та поліпшення якості продукції. У більшості випадків діяльність підприємств харчової промисловості є прибутковою. Рентабельність галузі за 9 місяців 2002 р. становила 3,8 %.

З активним запровадженням ринкових механізмів та інституцій за останні роки (починаючи з 2000 р.) вітчизняні продукти харчування суттєво потіснили імпортні продовольчі товари на ринку України. Нині, за оцінками спеціалістів, частка вітчизняних продуктів досягає 95–96 %.

Матеріально-технічна база. За останні 10 років в Україні виробництво тракторів зменшилося від 106 тис. шт. у рік до 3,6 тис. шт. у 2001 р., тракторних плугів — відповідно 89,2 і 3,5; тракторних сівалок — на 57,1 і 3,8; бурякозбиральних машин — на 8,6 і 0,2; кормоподрібнювачів — на 27,7 і 1,4; автонапувалок для великої рогатої худоби — на 83,5 і 3,3 тис. шт. (табл. 28).

Таблиця 28. Стан матеріально-технічної бази сільського господарства

	1991 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Наявність основних засобів у с.-г. підприємствах, млрд. грн.	86,9 млрд. крб.	131,2	87,8	71,8
Споживання електроенергії на виробничі потреби в с.-г. підприємствах, млн. кВт-год	19352,9	5708,7	3811,3	3031,0
Електроозброєність праці в сільському господарстві, кВт-год	4817	2397	1824	1599
Припадає енергетичних потужностей на 100 га посівної площі, к. с.	502	435	424	395
Наявність тракторів у с.-г. підприємствах на кінець р., тис. шт.	497,3	347,2	318,9	296,2
Наявність зернозбиральних комбайнів у с.-г. підприємствах на кінець р., тис. шт.	105,2	70,1	65,2	61,3

**Сільське господарство України, 2001 р.*

Індекс споживчих цін. Показником зміни загального рівня цін і тарифів на товари та послуги невиробничого призначення, які споживає населення, є індекс споживчих цін (індекс інфляції). Індекс цін реалізації сільськогосподарськими підприємствами розраховується за всіма її напрямками. Динаміка індексів цін на основні продовольчі товари наведена в табл. 29.

Таблиця 29. Індеси цін на продовольчі товари (грудень до грудня попереднього р., %)

	1992 разів	1995 разів	1997	1998	1999	2000	2001
М'ясо та птиця	19,9	2,6	130,9	113,6	110,3	169,3	129,7
Ковбасні вироби та копченості	21,5	3,3	112,3	110,1	109,7	138,3	119,0
Риба	28,9	2,2	106,8	129,0	109,5	129,5	119,5
Масло вершкове	30,7	1,7	114,1	168,2	107,3	96,5	95,6
Олія	39,8	2,4	113,0	147,0	120,8	94,7	142,6
Молоко та молочні продукти	31,0	3,1	114,9	115,9	129,6	118,9	107,0
Яйця	50,8	2,2	126,4	123,3	116,5	121,9	98,4
Цукор	37,4	3,1	120,2	113,1	140,1	158,8	96,0
Кондитерські вироби	27,3	2,7	102,2	117,1	114,0	115,0	102,6
Борошно	47,4	2,2	101,6	95,7	153,6	147,8	85,2
Хліб і хлібобулочні вироби	16,5	4,1	100,9	100,7	118,3	158,3	93,3
Картопля	15,6	3,0	85,3	77,7	114,4	39,1	67,9
Овочі	20,2	2,2	170,6	140,4	116,4	68,8	100,5
Фрукти	15,9	2,0	116,4	209,7	274,5	117,2	127,7
Горілка та лікеро-горілчані вироби	25,3	2,1	102,8	162,2	95,1	132,7	104,1
Тютюнові вироби	30,4	1,9	111,6	183,9	125,6	105,6	8,8

* Статистичний щорічник України, 2001 рік

В останні роки зменшення доходів сільськогосподарських товаровиробників певною мірою зумовлено зниженням споживчих цін. Так, індекс споживчих цін за 2002 р. становив 99,4 % (у попередньому році — 106,1 %). На споживчому ринку в 2002 р. ціни (тарифи) на продовольчі товари знизилися на 2,3 %, на послуги та непродовольчі товари зросли відповідно на 3,4 та 1,6 %. На продовольчому ринку найбільше (на 41,7 %) подешевшала картопля. На 16,9–6,5 % знизилися ціни на м'ясо і птицю, тваринні жири, борошно та яйця, на 5–1,5 % — на олію, хліб, хлібобулочні та макаронні вироби, ковбасні вироби і копченості, сир і бринзу.

Водночас відбулося суттєве подорожчання овочів (на 32,7 %), на 18,6–6,9 % стали дорожчими крупи і бобові, фрукти, вершкове масло, мед, цукор.

Динаміка індексів цін виробників за галузями промисловості наведена в табл. 30.

Таблиця 30. Індекси цін виробників за галузями промисловості (грудень до грудня попереднього року)

	1992	1995	1997	1998	1999	2000	2001
	разів		%				
Вся промисловість	42,3	2,7	105,0	135,3	115,7	120,8	100,9
Електроенергетика	51,9	2,5	102,0	166,4	97,2	110,0	100,2
Паливна промисловість	237,0	2,3	104,5	135,3	129,3	135,5	88,1
Машинобудування	32,1	3,8	111,5	123,5	115,0	118,1	104,7
Легка промисловість	20,0	2,7	101,8	126,5	120,9	122,6	105,7
Харчова промисловість	30,1	3,1	109,6	111,7	116,1	129,9	102,8
М'ясна промисловість	10,7	3,0	114,9	113,8	116,9	157,7	112,4
Маслосироробна і молочна	16,3	2,3	117,0	128,1	123,2	111,6	99,3

* Статистичний щорічник України, 2001 р.

Основні пріоритети державної політики. За 1991-2001 рр. основні заходи Уряду та Верховної Ради України стосовно реалізації положень аграрної політики здійснювались в напрямі реформування земельних і майнових відносин, передачі об'єктів соціальної сфери колективних сільськогосподарських підприємств місцевим органам самоврядування, захисту прав селян і працівників соціальної сфери села, формування та функціонування аграрного ринку.

Відійшовши від функцій безпосереднього адміністративного управління сільськогосподарськими підприємствами та їх матеріально-технічним забезпеченням держава продовжувала здійснювати регулювання виробництва і розвитку системи збуту сільськогосподарської продукції та продовольства економічними важелями, створюючи необхідне правове і нормативне поле.

Основні пріоритети державної політики протягом 2002 р. були спрямовані на створення умов для прибуткового ведення господарства сільськогосподарськими підприємствами і підвищення рівня доходів населення у сільській місцевості за рахунок опрацювання та впровадження ряду законодавчих та нормативних актів щодо формування реального господаря-власника землі і майна, розвитку підприємництва в ринковому середовищі та стимулювання просування сільськогосподарської продукції і продовольства на світових ринках. Зусилля Уряду спрямовувалися на підготовку законодавчого поля щодо стимулювання якості продукції, розвитку конкуренції та прозорих правил поведінки на ринку, формування дієвої інфраструктури у сільській місцевості, запобігання втручання всіх органів виконавчої влади в господарську діяльність сільськогосподарських товаровиробників.

На макрорівні основні пріоритети аграрної політики сконцентрувалися на забезпечення продовольчої безпеки країни і стимулювання просування вітчизняної продукції на світових ринках продовольства.

Проте, в останні десять років (1991-2001) з різних причин аграрна реформа не набула системного характеру. Головною причиною є зтяжний характер політичних дискусій стосовно шляхів здійснення аграрної реформи, до цього часу відсутня стратегія розвитку аграрного ринку. Власники земельних і майнових паїв не відчують економічного зиску від своєї власності, не мають можливості одержувати достатню масу прибутку.

За останні два-три роки частка імпортової продукції на продовольчому ринку України істотно зменшилася. Значно збільшилися обсяги надходження вітчизняного зерна на світовий ринок.

Проте, ефективність виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції залишається низькою, що зумовлено технологічними чинниками виробництва, а також невирішеністю проблеми збуту готової продукції. Необхідно забезпечити формування маркетингового ланцюга збуту сільськогосподарської продукції — від виробника до кінцевого споживача, насамперед, за рахунок створення та функціонування заготівельно-збутових кооперативів, кооперативних агроторгових домів, оптових плодоовочевих ринків, аукціонів живої худоби тощо. Слід зазначити, що Урядом вже започатковано створення Української ф'ючерсної біржі,

яка сприятиме розширенню мережі брокерських контор, забезпечить умови для прогнозування цін на основні види сільськогосподарської продукції.

Аналіз соціально-економічного стану сільськогосподарських товаровиробників і підприємств харчової промисловості вказує на такі основні проблеми розвитку аграрного сектора, харчової промисловості та зростання доходів товаровиробників:

- відсутність з боку держави довгострокової послідовної політики (концепції та стратегії) стосовно формування цивілізованого, конкурентного, прозорого аграрного ринку;
- відсутність ф'ючерсної торгівлі, розвинутої системи обслуговуючих кооперативів, кредитних спілок, оптових продовольчих ринків та інших інституцій інфраструктури аграрного ринку;
- відсутність навичок вірно оцінювати можливості ринку його учасниками через недостатню інформованість та обізнаність щодо ринкової маркетингової стратегії;
- нерозвиненість дієвої контрактної системи між покупцями та продавцями сільськогосподарської продукції;
- наявність адміністративного втручання у ціноутворення на регіональному рівні;
- наявність тіньових схем просування на вітчизняний ринок імпоротної продукції, в тому числі через вільні економічні зони;
- відсутність належної державної політики щодо гарантування якості та безпечності продукції, її стандартизації і сертифікації;
- технологічна відсталість та відсутність сприятливого інвестиційного й інноваційного середовища;
- недостатня підготовка кваліфікованих спеціалістів і менеджерів, відсутність навичок роботи у ринкових умовах тощо.

У цих умовах завдання держави зводиться до того, щоб вона зобов'язалася створити необхідні політичні та правові умови для господарської діяльності всіх суб'єктів незалежно від форми власності при мінімальному власному втручанні в економіку. А звідси витікає, що головними напрямками розвитку аграрного сектора економіки мають бути:

- розробка і впровадження комплексної системи заходів щодо вивчення кон'юнктури аграрного ринку й активного впливу на потреби споживачів;
- стимулювання виробництва високоякісної конкурентоспроможної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках шляхом матеріально-технічного оновлення виробництва тваринницької і рослинницької продукції;
- стимулювання інвестиційного й інноваційного процесу в АПК в напрямі: диверсифікації вирощування продукції за умови вдосконалення структури посівних площ з урахуванням внутрішніх потреб і експортних можливостей рослинницької продукції;
- впровадження у виробництво нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур;
- створення і функціонування цивілізованого ринку насіння сільськогосподарських культур;
- підвищення генетичного потенціалу тваринництва і птахівництва за рахунок використання найцінніших вітчизняних та зарубіжних порід і типів худоби та птиці, застосування новітніх методів селекції та біотехнології;
- розробка та введення нових стандартів на сільськогосподарську сировину з метою забезпечення одержання якісної сільськогосподарської сировини для виробництва продуктів харчування на рівні світових стандартів;
- стимулювання агроекологічного напрямку в сільському господарстві, насамперед альтернативного (органічного) землеробства;
- підготовка програми стимулювання виробництва комбікормів та білково-вітамінно-мінеральних добавок для виготовлення комбікормів безпосередньо сільськогосподарськими товаровиробниками;
- стимулювання підвищення рівня кваліфікації працівників і спеціалістів АПК та науково-дослідницького забезпечення;

- розвиток дорадництва з метою поліпшення інформованості про новітні технології виробництва та переробки сільськогосподарської продукції;
- введення в дію системи складських свідоцтв на ринку зерна;
- створення системи ф'ючерсної торгівлі товарними деривативами;
- запровадження законодавства, що регулює питання укладання, змісту та виконання контрактів, відповідальності контрагентів за невиконання контрактних зобов'язань і захисту сторони, права якої були порушені;
- подальше сприяння розвитку приватної системи постачання основних матеріально-технічних ресурсів та забезпечення обслуговування техніки;
- дотримання політики адміністративного невтручання у процес збуту продукції на державному та регіональних рівнях;
- сприяння активізації роботи банківських і страхових установ із сільськогосподарськими підприємствами різних організаційно-правових форм з метою зменшення фінансових ризиків сільськогосподарських підприємств;
- розвиток споживчих спілок та громадських організацій;
- у короткостроковій перспективі збереження існуючого порядку оподаткування сільськогосподарських товаровиробників та застосування мораторію щодо внесення до чинної системи оподаткування змін, спрямованих на збільшення податкового навантаження на сільськогосподарських товаровиробників;
- стимулювання внутрішнього споживчого попиту (підвищення розміру пенсій, скорочення заборгованості із заробітної плати, створення нових робочих місць за рахунок розвитку підприємницької діяльності, малого бізнесу, сфери послуг тощо);
- подолання бідності в Україні (забезпечення умов для самостійної зайнятості населення, розвитку підприємницької ініціативи, поліпшення умов провадження підприємницької діяльності та створення повноцінного конкурентного середовища, запобігання втручання держави у фінансово-господарську діяльність суб'єктів господарювання, зменшення кількості перевірок суб'єктів підприємництва

контролюючими органами, посилення адміністративної відповідальності посадових осіб за збитки, заподіяні у ході цих перевірок, спрощення порядку отримання дозволів на ведення підприємницької діяльності, оптимізація процедури реєстрації суб'єктів підприємництва тощо.

3.2. Демографічна ситуація та зайнятість населення у сільській місцевості

3.2.1. Демографія сільського населення

У 2001 р. у загальній чисельності населення України сільське населення займало 32,2 % (у 1990 р. — 32,7 %), а частка працюючих у сільському господарстві в загальній чисельності зайнятих в усіх сферах економічної діяльності становила 23,8 % (у 1990 р. — 19,5 %). Отже, чисельність зайнятих у сільському господарстві дещо збільшилась, а частка сільського господарства у ВВП зменшилася — від 25,8 % у 1990 р. до 12,7 % у 2001-му, при збільшенні частки зайнятих у сільському господарстві. Нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції за рахунок господарств населення свідчить про низьку продуктивність праці, оскільки в них переважає ручна праця.

За даними Державного комітету статистики України, на початок 2001 р. в Україні налічувалося 28,7 тис. населених пунктів, що на 189 населених пунктів менше, ніж на відповідну дату попереднього обстеження (початок 1996 р.), тобто їх знято з обліку населених пунктів. Кількість населених пунктів з числом жителів до 50 осіб становила 12,9 % від загальної кількості сільських поселень, а в окремих регіонах їх частка була ще вищою: у Сумській області — 30,5 %, Чернігівській — 23,9 %, Харківській — 23,4 %, Кіровоградській — 20,2 %.

У структурі сільського населення питома вага жінок становить 53,8 %, (переважає частка жінок віком понад 50 років), дітей і підлітків віком до 16 років — 20,3 %. Частка населення у працездатному віці дорівнює 50,9 %, а населення старше працездатного віку — 28,6 % (табл. 31).

Таблиця 31. Структура сільського населення України (станом на 1 січня, тис. осіб)

Показники	1991 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Сільське населення	16895,0	16537,4	16407,5	16264,1	16124,0	15950,2	15789,9
Частка сільського населення у загальній чисельності, %	32,7	32,4	32,4	32,4	32,3	32,3	32,2
Із загальної чисельності сільського населення, %:							
– молодше працездатного віку	X	21,9	21,7	20,6	21,2	20,9	20,3
– працездатного віку	49,2	48,9	48,9	49,1	49,5	50,1	50,9
– старше працездатного віку	X	29,1	29,2	29,3	29,2	28,9	28,6
Статева структура сільського населення, %							
– жінки	X	X	X	54,1	53,9	53,8	53,8
– чоловіки	X	X	X	45,9	46,1	46,2	46,2

Джерело: дані Держкомстату України.

За останні роки перевищення смертності над народжуваністю досягло 156 тис. осіб за рік. Протягом останніх років у 90 % сіл кількість померлих перевищила кількість народжених, у 11 % за цей період взагалі не народилося жодної дитини. Також спостерігається збільшення темпів обезлюднення сіл, які вимирають. За останні 5 років у сільській місцевості закрито 316 шкіл, понад 2 тисяч дитячих садків, стільки ж закладів культури та майже 500 дільничних лікарень. Будинки, в яких проживають сільські жителі, застарілі і мають низький рівень інженерного оснащення. Тільки 17 % житлового фонду забезпечено централізованим водопостачанням, 12 — каналізацією, 27 % — природним газом.

За даними вибіркового обстеження Держкомстату України (листопад 2001 р.) середній розмір домогосподарств у міських поселеннях становив 2,63, а у сільській місцевості — 2,89 осіб. В цілому для України найбільш характерні домогосподарства з 2-х осіб (29,2 %). В усіх регіонах України більшість домогосподарств з дітьми мають лише одну дитину. Домогосподарства з 2 та більше дітьми більш поширені в сільській місцевості, ніж у містах. Так, у селах двох дітей мають 40,2 %

домогосподарств проти 27,5 % у містах, трьох — 9,4 % проти 2,6 %, чотирьох — 2,6 % проти 0,5 %, п'ять і більше — 1,6 % проти 0,2 %.

Основними причинами занепаду села є, насамперед, згортання виробництва і зниження доходів суб'єктів господарювання. До цього часу відсутня ефективна державна політика народонаселення, не створені задовільні умови праці і побуту для сільських жителів. В сукупності це негативно позначається на соціально-демографічній ситуації на селі. За 1995—2001 рр. природне скорочення населення становило 1692,9 тис. осіб, у тому числі в сільській місцевості — 725,3 тис. (табл. 32).

Таблиця 32. Природний приріст (скорочення) населення України, тис. осіб

	1985	1990	1995	1998	1999	2000	2001
Кількість народжених, всього	762,8	657,2	492,9	419,2	389,2	385,1	376,5
у тому числі у сільській місцевості	246,5	214,3	184,5	160,5	149,8	147,1	139,2
Кількість померлих, всього	617,6	629,6	792,6	719,9	739,2	758,1	746,0
у тому числі у сільській місцевості	284,2	272,5	316,2	294,4	299,2	301,0	295,6
Природний приріст населення, всього	145,2	27,6	- 299,7	- 300,7	- 350,0	- 373,0	- 369,5
у тому числі у сільській місцевості	-37,7	-58,2	- 131,7	- 133,9	- 149,4	- 153,9	- 156,4

* *Статистичний щорічник України. — с.353.*

Слід зазначити, що проблема народжуваності в Україні гостро стояла і в докризовий період. Сучасна соціально-економічна криза села ще більше прискорила та посилила негативні тенденції в її динаміці та структурі. Існуюча матеріальна база не тільки зменшує можливість забезпечити населення в його найбільш важливих життєвих потребах, а й знижує сам стандарт життя переважної більшості населення. Низький рівень заробітної плати не дозволяє більшості населенню здійснювати відтворення навіть функціонуючої робочої сили. Крім того високий рівень прихованого безробіття, надто низький рівень пенсійного забезпечення призвели до того, що більшість жителів України віднесена до категорії бідних, що значно обмежує дітородну активність населення. На зайнятих жінок подвійним тягарем лягають їх професійна зайнятість та домашні обов'язки

через недоступність за ціною для більшості сімей послуг сфери дошкільного виховання і побутового обслуговування.

Природний приріст населення у країнах, що входили до складу колишнього СРСР, свідчить про те, що Україна має один з найнижчих показників — щорічне зниження приросту населення становить 6–7,6 % (табл. 33). Аналогічна ситуація спостерігається і в Росії. Природний приріст населення зберігається в Азербайджані (щорічно 8–10 %), Узбекистані (15–17), Киргизії (12–14), Таджикистані (понад 20 %).

Таблиця 33. Природний приріст населення у країнах, що входили до складу колишнього СРСР (на 1000чол. населення)

	1991 р.	1995 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.
Україна	-0,8	-5,8	-6,0	-7,0	-7,5	-7,6
Азербайджан	20,3	12,2	10,0	9,0	8,9	8,1
Білорусь	1,7	-3,2	-4,4	-4,9	-4,1	-4,9
Вірменія	15,1	6,4	4,3	3,3	2,7	2,1
Грузія	7,9	3,8	1,5	0,1	-0,2	–
Казахстан	13,4	6,8	4,6	4,4	4,6	–
Киргизія	21,9	17,6	14,5	14,6	12,8	13,2
Молдова	6,0	0,8	0,4	-0,7	-1,1	-1,0
Росія	0,7	-5,7	-4,8	-6,4	-6,7	-6,5
Таджикитан	33,0	27,5	26,3	25,6	22,3	–
Туркменістан	25,4	21,3	14,5	13,1	–	–
Узбекистан	28,3	23,4	17,2	17,0	15,8	15,1

* Україна та країни СНД 2001/Статистичний збірник. — К.: Державний комітет статистики України, 2002. — С. 42.

У 2002 р. політика реформування змінила вектор у бік розвитку сільських поселень та підвищення доходів жителів сіл з прийняттям ряду Указів Президента України щодо підтримки розвитку соціальної сфери села та забезпечення життєдіяльності сільського населення в умовах реформування аграрного сектора. Указом Президента України від 15 липня 2002 року № 640 “Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села” було прийнято Державну програму розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року, яка передбачає збільшення зайнятості сільського населення в сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм та особистих підсобних

господарствах за рахунок нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, її первинної переробки і збереження, поширення в сільській місцевості практики урізноманітнення видів господарської діяльності; підвищення продуктивності праці, рівня заробітної плати працівників сільського господарства; ефективне використання трудових ресурсів та робочого часу; зупинення закриття, а також відновлення діяльності раніше закритих та відкриття нових закладів соціально-культурного призначення у сільських населених пунктах; нарощування обсягів житлового будівництва на основі спеціальних програм його підтримки; збільшення обсягів будівництва інженерних мереж і споруд у регіонах, де відсутні місцеві джерела питної води та паливно-енергетичні ресурси, розвиток систем розвідних мереж водо- і газопроводів з метою повнішого завантаження існуючих магістралей; створення сприятливих умов для розвитку на селі сфери платних послуг. З метою поліпшення медичного обслуговування сільського населення і створення умов для зміцнення його здоров'я було прийнято Указ Президента України від 3 січня 2002 року №8 “Про Комплексні заходи щодо поліпшення медичного обслуговування сільського населення на 2002—2005 роки”, яким затверджено відповідні заходи, до основних з яких належать:

- створення у сільських населених пунктах (де проживає більше 1000 осіб) амбулаторій загальної практики — сімейної медицини та прискорення реорганізації сільських лікарських амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів в амбулаторії загальної практики — сімейної медицини;
- розширення мережі аптек і аптечних пунктів у сільській місцевості;
- забезпечення пріоритетності у наданні довгострокових кредитів на будівництво житла за програмою „Власний дім” працівникам закладів охорони здоров'я, розташованих у сільській місцевості;
- здійснення моніторингу якості питної води у криницях громадського користування і системах централізованого водопостачання сільських населених пунктів;
- проведення роз'яснювальної роботи серед сільського населення з питань профілактики захворювань, пропаганди здорового способу життя, планування сім'ї;

- пропагування через засоби масової інформації кращого вітчизняного досвіду з організації надання медико-санітарної допомоги сільському населенню.

Указ Президента України від 21 лютого 2002 року № 170 “Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки” визначає пріоритетними напрямками державної аграрної політики прискорення вирішення соціальних проблем на селі, створення умов для широкого впровадження передових технологій сільськогосподарського виробництва та його організацій. Основними заходами подальшого розвитку аграрного сектора є: сприяння дальшому розвитку ринкових відносин на селі, поширення в сільській місцевості практики урізноманітнення видів господарської діяльності, в тому числі тих, що не пов’язані з сільськогосподарським виробництвом, а також запровадження механізмів комплексного ресурсного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників і створення сприятливих умов для зростання їх доходів; впровадження в аграрному секторі інвестиційних та інноваційних проектів тощо.

Отже, однією з найважливіших складових соціальної політики на селі має стати призупинення негативної тенденції зменшення чисельності сільського населення. З метою оздоровлення демографічної ситуації та поліпшення забезпеченості трудовими ресурсами у сільській місцевості необхідно здійснити наступні заходи:

- опрацювати комплексну програму демографічного розвитку села (поєднання динаміки демографічної ситуації з динамікою соціального розвитку сільських територій);
- поліпшити умови праці в аграрному секторі за рахунок підвищення рівня механізації технологічних і виробничих процесів, покращання стану виробничої інфраструктури і соціального облаштування робочих місць;
- децентралізувати управлінські функції держави на користь органів місцевого самоврядування та фінансового забезпечення шляхом законодавчого врегулювання формування місцевих бюджетів і порядку їх використання;
- створити нові робочі місця і зменшити кількість безробітних;

- залучати кошти за згодою підприємств, установ та організацій для розбудови інфраструктури села, надання соціальних послуг;
- опрацювати механізм наукового та інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників з метою своєчасного й ефективного впровадження новітніх технологій для створення бази показників соціально-економічного моніторингу розвитку населених пунктів, сільських територій;
- поліпшити соціально-психологічний клімат у сільських поселеннях.

3.2.2. Зайнятість сільського населення.

Із 7,8 млн. працездатного населення в сільській місцевості 1,6 млн. — незайняті та безробітні, 1,9 млн. осіб зайняті лише в особистих підсобних господарствах, головним джерелом доходів їх є надходження від низькопродуктивної праці. За останні роки практично не відновлюється діяльність підприємств і закладів сфери обслуговування та матеріальна база соціальної інфраструктури.

За даними вибіркового обстеження Держкомстату України (листопад 2001 р.) майже дві третини домогосподарств України (61,1 %) мають у своєму складі працюючих осіб, у тому числі на селі — 50,2 %, в містах — 66 %. У половині домогосподарств, де є працюючі (50,6 %), працює одна особа, в 40,2 % — дві, в 9,2 % — три і більше. На селі частка домогосподарств, де немає працюючих, становить 66,7 %. Коефіцієнт економічного навантаження на працюючу особу в домогосподарстві у середньому становить 2,78, у містах — 2,5, на селі — 3,58 (табл. 34).

Таблиця 34. Розподіл домогосподарств за наявністю працюючих у їх складі осіб, 2001 р.

	Всі домогосподарства	В т.ч. проживають	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості
Кількість домогосподарств (тисяч) в т.ч. частка домогосподарств (%), де:	17 609,2	12 103,1	5 506,1
є працюючі особи	61,1	66,0	50,2
немає працюючих осіб	38,9	34,0	49,8
Кількість домогосподарств у складі яких є працюючі (тис.) в т.ч. частка домогосподарств (%), у	10 751,6	7 986,6	2 765,0

	Всі домогосподарства	В т.ч. проживають	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості
складі яких працюючих осіб:			
одна	50,6	50,5	50,8
дві	40,2	40,4	39,7
три і більше	9,2	9,1	9,5
Середня кількість працюючих в розрахунку на одне домогосподарство, осіб	1,0	1,1	0,8
Коефіцієнт економічного навантаження на працюючу особу домогосподарства, разів	2,78	2,50	3,58

**Держкомстат України, основні соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2002 році. — с.29*

Багато домогосподарств мають земельні ділянки і займаються веденням присадибного господарства. Із загальної кількості домогосподарств України 37,1 % утримують худобу, птицю і бджіл, на селі цей показник становить 85,7 %, у малих містах — 31,5 %, у великих — 3 %. Земельні ділянки мають у користуванні 62,4 % домогосподарств країни, а на селі — 98,7 %. В сільській місцевості 44,3 % домогосподарств мають у користуванні земельні ділянки площею понад 1 га, майже третина (30,6 %) — від 16 до 30 сотих гектара.

В останні роки (2000—2002) в Україні чисельність зайнятого населення становить 20,3 млн. чол., у тому числі в сільському господарстві понад 6 млн. чол. Зайняте населення має різний рівень освіти і відрізняється за віковими групами (табл. 35). Рівень освіти сільського населення набагато нижчий порівняно із міським. Так, у 2001 р. повну вищу та базову вищу освіту мали лише 25,8 % всього зайнятого населення у сільській місцевості. Водночас, 2,9 % сільського населення мали початкову загальну або взагалі не мали освіти.

За віковими групами сільське населення розподілене наступним чином: віком до 30 років — 25,1, 30–40 років — 26, 40–55 років — 35,4, старше 55 років — 13,5 %.

За наймом у сільській місцевості працюють 76,5 %, самозайняті становлять 19,2 %. За формами власності господарювання сільське населення розподіляється таким чином: державна — 31, колективна — 38,4, приватна 30,5 %.

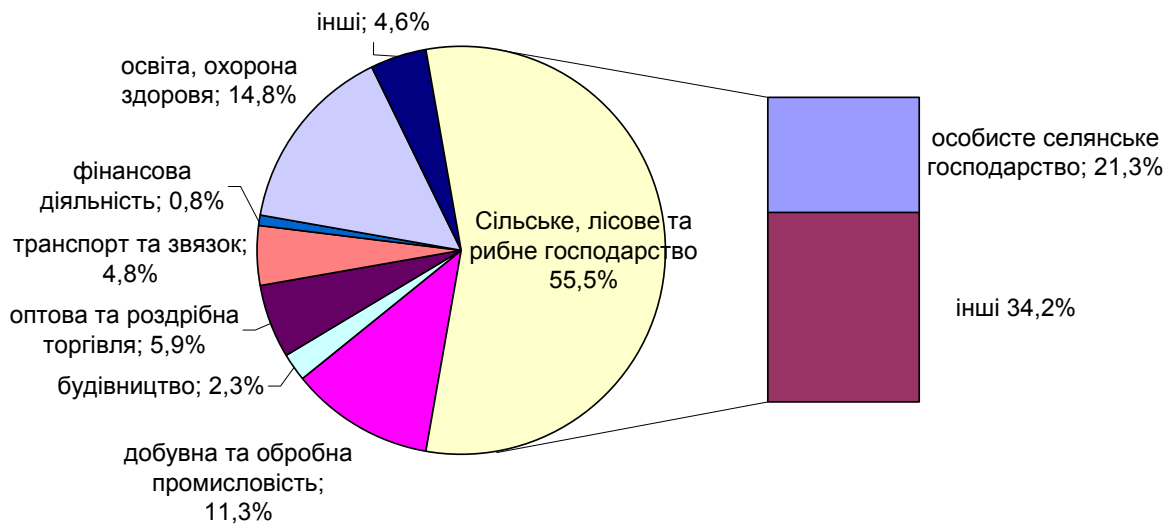
За даними Державного комітету статистики України у 2001 р. налічувалось 2516,9 тис. чол. безробітних, у тому числі сільського населення — 466,8 тис. чоловік.

Таблиця 35. Зайнятість населення в Україні та його характеристика

	Все населення, тис. осіб		Сільське населення, тис. осіб	
	2000 р.	2001 р.	2000 р.	2001 р.
Всього зайнятого населення (віком 15–70 років), тис. осіб	20 420	20 238	6 256	6 069
за освітою				
повна вища	4 081	4 276	567	592
базова вища	4 244	4 404	958	975
професійна технічна	4 828	4 690	1 362	1 350
повна загальна	5 002	5 010	1 852	1 890
базова загальна	1 905	1 635	1 232	1 084
початкова загальна або не мають освіти	361	224	285	178
за віковими групами				
до 30 років	4 875	4 917	1 544	1 521
30–39	5 463	5 312	1 629	1 579
40–55	7 759	7 923	2 100	2 148
більше 55 років	2 323	2 087	982	821
працездатного віку	18 797	18 749	5 527	5 444
старше працездатного віку	1 623	1 489	728	625
за статусом зайнятості				
працюючі за наймом	18 398	18 073	4 886	4 643
роботодавці	143	202	13	24
самозайняті	1 654	1 720	1 145	1 165
безкоштовно працюючі члени сім'ї	225	243	213	237
за формами власності господарювання				
державна	8 985	8 723	1 839	1 881
колективна	7 269	6 679	2 796	2 330
приватна	4 125	4 817	1 614	1 851
інші	41	20	6	6

* За даними Державного комітету статистики України.

Рис. 14 Розподіл працездатного сільського населення за видами економічної діяльності, 2001 р.

За рівнем економічної діяльності сільського населення найбільш зайняте в особистих селянських господарствах — 23,1 %, у сфері освіти, охорони здоров'я — 14,8, у добувній та обробній промисловості — 11,3 % (рис.).

За оцінками експертів, у сільській місцевості не мають роботи понад 1 млн. працездатних осіб. Крім того, з урахуванням прихованого безробіття на рівні 0,9–0,95 млн. чол., реальний рівень безробіття в сільській місцевості досягає майже 2 млн. чол.

Головні проблеми забезпечення зайнятості сільського населення знаходяться у площині кризового стану пореформованого аграрного сектора, недостатнього розвитку підприємництва, недостатньої привабливості сільськогосподарського виробництва для інвесторів. Основними напрямками подальшої державної політики щодо забезпечення зайнятості сільського населення і зниження рівня безробіття є:

- посилення відповідальності та підвищення ролі органів виконавчої влади всіх рівнів у реалізації державної політики зайнятості;
- працевлаштування соціально вразливих верств населення (інвалідів, молоді, особливо випускників навчальних закладів);
- більш ефективне використання робочої сили;

- професійно-кваліфікаційна збалансованість попиту та пропозиції робочої сили;
- збільшення робочих місць;
- посилення мотивації до праці шляхом запровадження мінімального рівня погодинної оплати праці;
- соціальний захист зареєстрованих безробітних.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Одним із наслідків соціально-економічних перетворень в Україні протягом 12 років (1991—2002) стало зниження реальних доходів населення в 4 рази. Останні роки (2001—2002) характеризуються незначними, але стійкими темпами росту його реальних доходів. Проте, рівня докризового періоду ще не досягнуто. Крім того, досить високою є міжрегіональна та міжгрупова (вікова) диференціація середньодушового грошового доходу населення.

Проведений аналіз дає можливість окреслити основні чинники, що загрожують соціальній безпеці, тобто можуть бути загрозою і продовольчій безпеці:

- велика чисельність населення, що живе на межі бідності;
- значний розрив між соціальними програмами та фінансовим забезпеченням для їх реалізації;
- зростання зареєстрованого і прихованого безробіття;
- різке розмежування доходів населення;
- погіршення становища незахищених прошарків населення (інвалідів, пенсіонерів, багатодітних сімей тощо);
- поява працездатного населення, яке не має постійного джерела існування тощо.

Таким чином, бідність в Україні стала очевидною, і боротьба з нею є найбільш важливим соціальним завданням.

Крім того, значною мірою розвиток аграрного ринку обмежується рівнем купівельної спроможності населення, в першу чергу придбання продовольчих товарів.

Для збільшення обсягів продовольчого споживання, відповідно до раціональних норм харчування, необхідно, по-перше, збільшити витрати населення на купівлю продовольчих товарів, по-друге, значно скоротити частку продовольчих витрат у сімейних бюджетах населення до рівня цього показника в розвинутих країнах світу. Одночасне вирішення цих завдань можливе за умови високого і сталого зростання реальних доходів населення вищими темпами порівняно з неминучим ростом темпів продовольчих витрат.

Потребує законодавчого врегулювання питання збільшення реальних доходів сільських жителів за рахунок зростання частки оплати праці в сукупних доходах, збільшення рівня доходів селян до середнього по країні. Підвищення доходів населення та його купівельної спроможності розширить можливості внутрішнього ринку, сприятиме збільшенню товарообігу, що позитивно позначиться на доходах сільськогосподарських товаровиробників. Беззаперечним є постулат про те, що рушійною силою будь-яких ініціатив загалом є приватний інтерес. А звідси витікає, що для збільшення доходів сільськогосподарські підприємства мають активно розвивати підприємницьку діяльність.

При розробці державних програм розвитку основних продовольчих ринків слід враховувати соціальні аспекти, пов'язані із забезпеченням продовольчої безпеки країни, насамперед, безперебійне надходження продуктів харчування у місцях їх споживання в обсягах, достатніх для задоволення потреб населення, та можливість отримання населенням продуктів харчування згідно з фізіологічними нормами харчування при існуючій його структурі, системі цін, рівня доходів, соціальних виплат та пільг.

Безпечність і висока якість продуктів харчування мають бути найбільш вагомими факторами при опрацюванні продовольчих програм на рівні держави та окремих регіонів, і є основним компонентами продовольчої безпеки України. Основними напрямками державної політики щодо забезпечення якості та безпечності продовольчої сировини та продуктів харчування є:

- удосконалення нормативної бази, яка регулює виробництво, зберігання, реалізацію, якість і безпечність продовольчої сировини та харчових продуктів, зацікавлює вітчизняні підприємства у збільшенні обсягів виробництва і підвищенні якості продовольства;

- максимальне збереження харчової цінності та якості продовольчої сировини і харчових продуктів, які виключають можливість бактеріального, хімічного і фізичного забруднення;
- створення і запровадження на підприємствах АПК сучасної системи контролю якості та безпечності продовольчої сировини і харчових продуктів;
- фінансування науково-дослідних робіт в галузі безпечності продуктів харчування;
- підготовка та фінансове забезпечення цільових програм по розвитку біотехнологій.

Державне регулювання забезпечення якості та безпечності харчових продуктів полягає в державній реєстрації нових харчових продуктів, матеріалів і виробів; ліцензуванні окремих видів діяльності з виготовлення продуктів харчування, харчових добавок, оптової торгівлі харчовими продуктами та наданні послуг у сфері громадського харчування та торгівлі; впровадженні системи якості при виробництві харчових продуктів; моніторингу якості та безпечності харчових продуктів для здоров'я населення.

Водночас соціально-економічна система країни має гарантувати мінімальні вимоги безпечності харчових продуктів та продовольчої сировини для здоров'я та життя населення за умов організації суворого контролю за якістю продуктів харчування, що надходять на внутрішній ринок, а також стимулюючої політики щодо виробництва екологічно чистої продукції.

З огляду на поставлені завдання значно зростає роль системи стандартизації та сертифікації продукції, впровадження на підприємствах системи НАССР.

Слід наголосити, що пріоритети державної підтримки з формування основних ринків мають зміститися у бік стимулювання виробництва високоякісної конкурентоспроможної продукції з використанням ресурсозберігаючих та екологічно безпечних технологій.

Основними складовими державної політики щодо забезпечення якості та безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини є:

- пріоритетність збереження і зміцнення здоров'я людини та визнання її права на належну якість й безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини;
- гарантування безпеки для здоров'я людини під час виготовлення, ввезення, транспортування, зберігання, реалізації, використання, споживання, утилізації або знищення харчових продуктів і продовольчої сировини;
- стимулювання впровадження нових безпечних науково обґрунтованих технологій виготовлення (обробки, переробки) харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів, розробки та виробництва нових видів спеціальних й екологічно чистих харчових продуктів і продовольчої сировини;
- підтримка контролю якості харчових продуктів з боку громадських організацій.

Проблема забезпечення якості та безпеки продовольства в Україні нині є однією з головних, що зумовлено насамперед різким зниженням якісних параметрів більшості продуктів харчування та сировини, зокрема, зерна і плодоовочевої продукції через порушення технологій їх вирощування. Також досить велику частку займають продукти з високим вмістом шкідливих металів, пестицидів, неперевічених харчових добавок.

Таким чином, проблема раціонального харчування набуває все більшого значення з багатьох обставин. Зокрема, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва спричинила використання отрутохімікатів, різноманітних мінеральних добрив при вирощуванні сільськогосподарських культур, утриманні худоби і птиці. Крім того, технології, що застосовуються при вирощуванні сільськогосподарських культур та зберіганні продукції, передбачають використання різних хімічних сполук. Ученими доведено, що основним джерелом шкідливих речовин, які надходять в сировину, є навколишнє природне середовище. Проблема здорового харчування має стати державною проблемою першочергової ваги за прикладом багатьох розвинутих країн світу.

Основним завданням владних структур має бути: поліпшення життя населення України, зменшення відмінностей у соціальному розвитку різних прошарків населення.

Основні заходи щодо підвищення доходів бідного населення:

- економічне зростання (збалансований бюджет, високий рівень навчання, здоров'я нації та народжуваності, низький рівень смертності та інфляції, сприятливі умови для торговельної діяльності тощо);
- розробка та запровадження дієвої системи соціального захисту збіднілого населення (державна має гарантувати бідному населенню рівень доходу, достатній для задоволення потреб згаданої категорії);
- субсидування бідних за рахунок зниження цін на продукти харчування;
- цільові грошові трансферти, надання продуктів харчування та визначення цільових груп;
- створення додаткових робочих місць шляхом розробки відповідних програм;
- прямі грошові виплати тим, хто неспроможний купувати в достатніх обсягах продукти харчування.

Підтримання рівня доходу є найефективнішим засобом забезпечення бідних груп населення продуктами харчування. При виборі форми надання допомоги (продуктами харчування чи прямі грошові субсидії) слід зважити на досвід окремих країн світу, який переконує, що більш ефективні прямі грошові виплати. Це зумовлено, насамперед тим, що бідні категорії населення крім їжі мають й інші потреби, і вони будуть обмінювати ці продукти на потрібні товари та послуги, крім того грошову допомогу легше розподіляти. Отже, якщо порівняти продуктову допомогу і допомогу грошову, то реально значну меншу суму допомоги отримає бідне населення, коли вона надаватиметься продуктами. Це слід враховувати при практичній реалізації заходів підтримки бідного населення.

У світовій економіці основним рушієм економічного зростання все більшою мірою стають знання і меншою — природні ресурси. У вітчизняній економіці поки що спостерігається зворотна ситуація.

Слід також зазначити, що більшість розвинутих країн, які поставляють продукти харчування на зовнішні ринки, надають досить вагому підтримку своїм

експортерам, і не тільки шляхом прямого субсидування, а й створюючи систему стимулювання експорту, через інформаційну, маркетингову підтримку, гармонізацію стандартів тощо.

Важливим напрямом державної підтримки у США і країнах ЄС є бюджетне субсидування сільськогосподарських експортерів з метою забезпечення стабільності внутрішнього ринку. За даними ОЕСР (Організації економічного співробітництва і розвитку), підтримка сільського господарства в Японії становить 66 % від загальної вартості сільськогосподарської продукції, у Канаді — 45 %, у США — 30, а у ЄС — 49 %.

Однією з основних причин зниження рівня споживання продуктів харчування є зменшення доходів населення України, що відбулося внаслідок затяжної економічної кризи. Із зниженням споживання зменшилось і виробництво продуктів харчування. Триває зовнішня продовольча експансія низької якості продукції, що створює конкуренцію для вітчизняного товаровиробника. Викликає занепокоєння погіршення структури раціону харчування населення, яке все менше споживає найбільш цінних продуктів харчування.

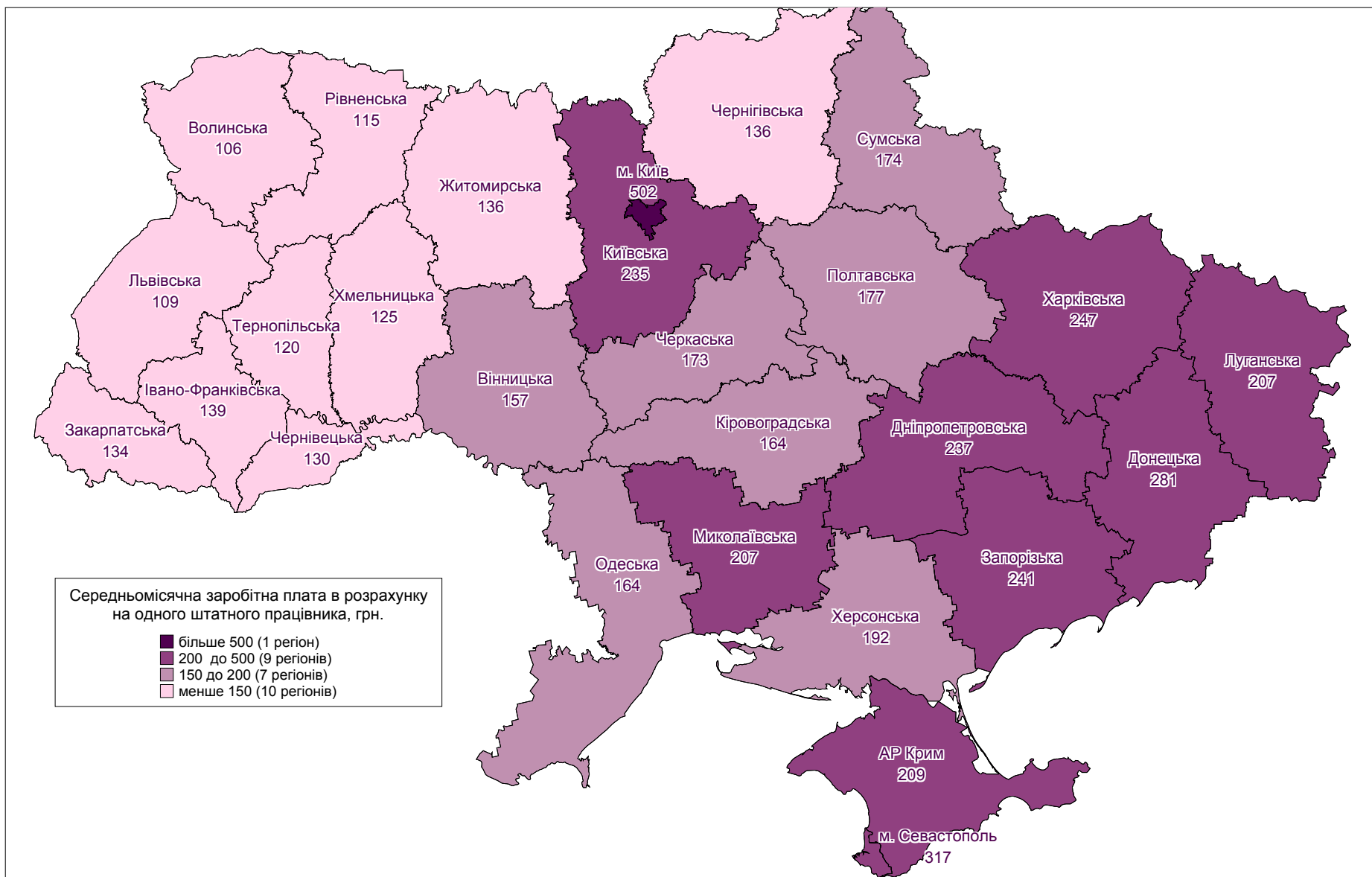
Наступним напрямом є стимулювання внутрішнього споживчого попиту. Визначальним в його стимулюванні є зростання доходів населення. Заходи щодо підвищення пенсій, скорочення заборгованості по заробітній платі, створення нових робочих місць шляхом розвитку підприємницької діяльності, малого бізнесу, сфери послуг, в т.ч. через залучення іноземних інвестицій, спрямовані на вирішення головної проблеми — подолання бідності в Україні. Серед першочергових заходів у цьому напрямку є:

- формування умов для самостійної зайнятості населення,
- розвиток підприємницької ініціативи,
- поліпшення умов для здійснення підприємницької діяльності та створення повноцінного конкурентного середовища,
- оптимізація державного втручання у фінансово-господарську діяльність суб'єктів господарювання,
- зменшення кількості перевірок суб'єктів підприємництва контролюючими органами,

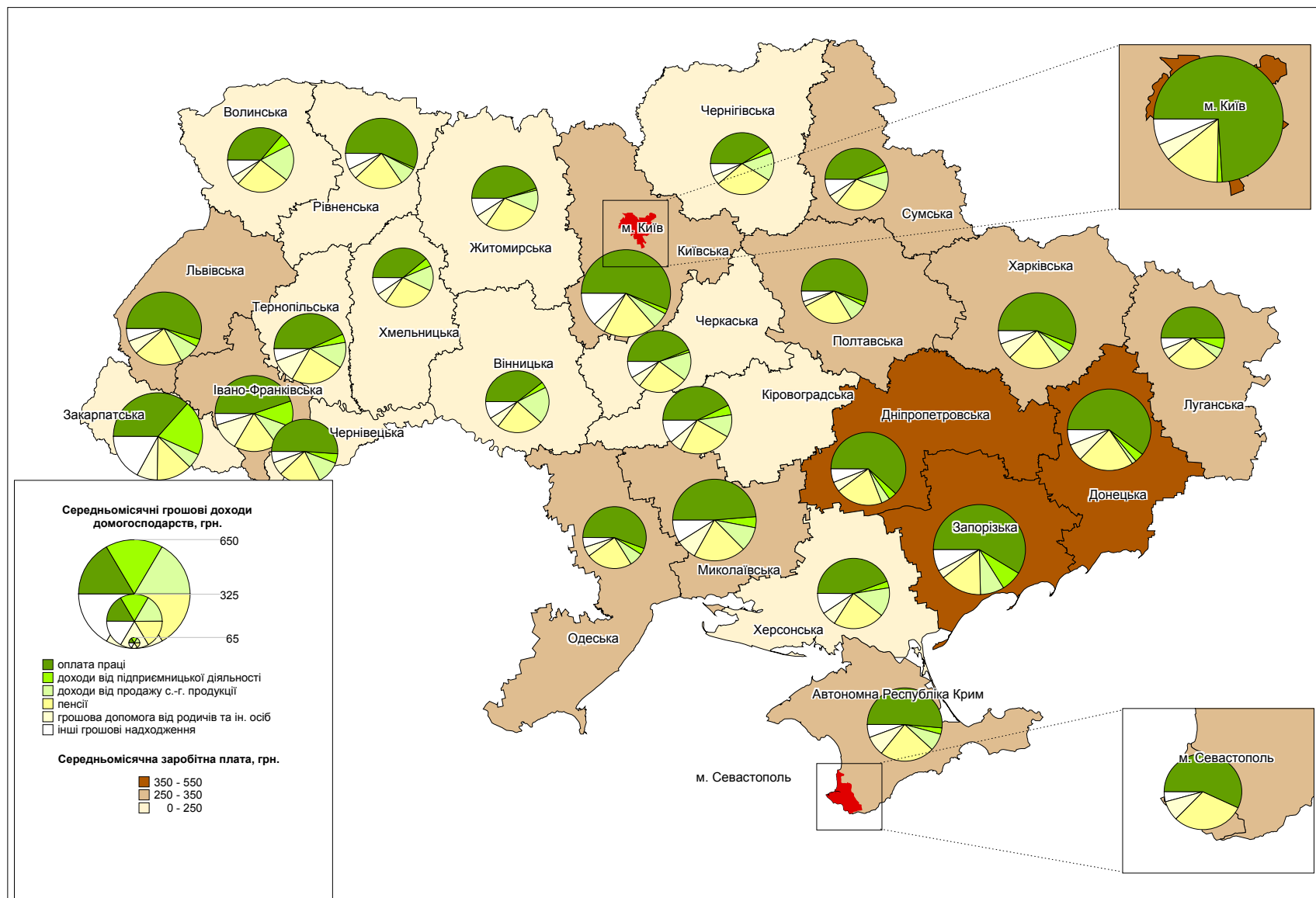
- посилення адміністративної відповідальності посадових осіб за збитки, заподіяні у ході цих перевірок,
- спрощення порядку отримання дозволу на проведення підприємницької діяльності та процедури реєстрації суб'єктів підприємництва тощо.

Активізація підприємницької діяльності в несільськогосподарських галузях дозволить перемістити певну частину людських ресурсів із сільського господарства, що стимулюватиме підвищення продуктивності праці в цій галузі. Крім того, підвищення доходів населення та його купівельної спроможності розширить можливості внутрішнього ринку, сприятиме збільшенню товарообігу, що позитивно позначиться на доходах сільськогосподарських товаровиробників.

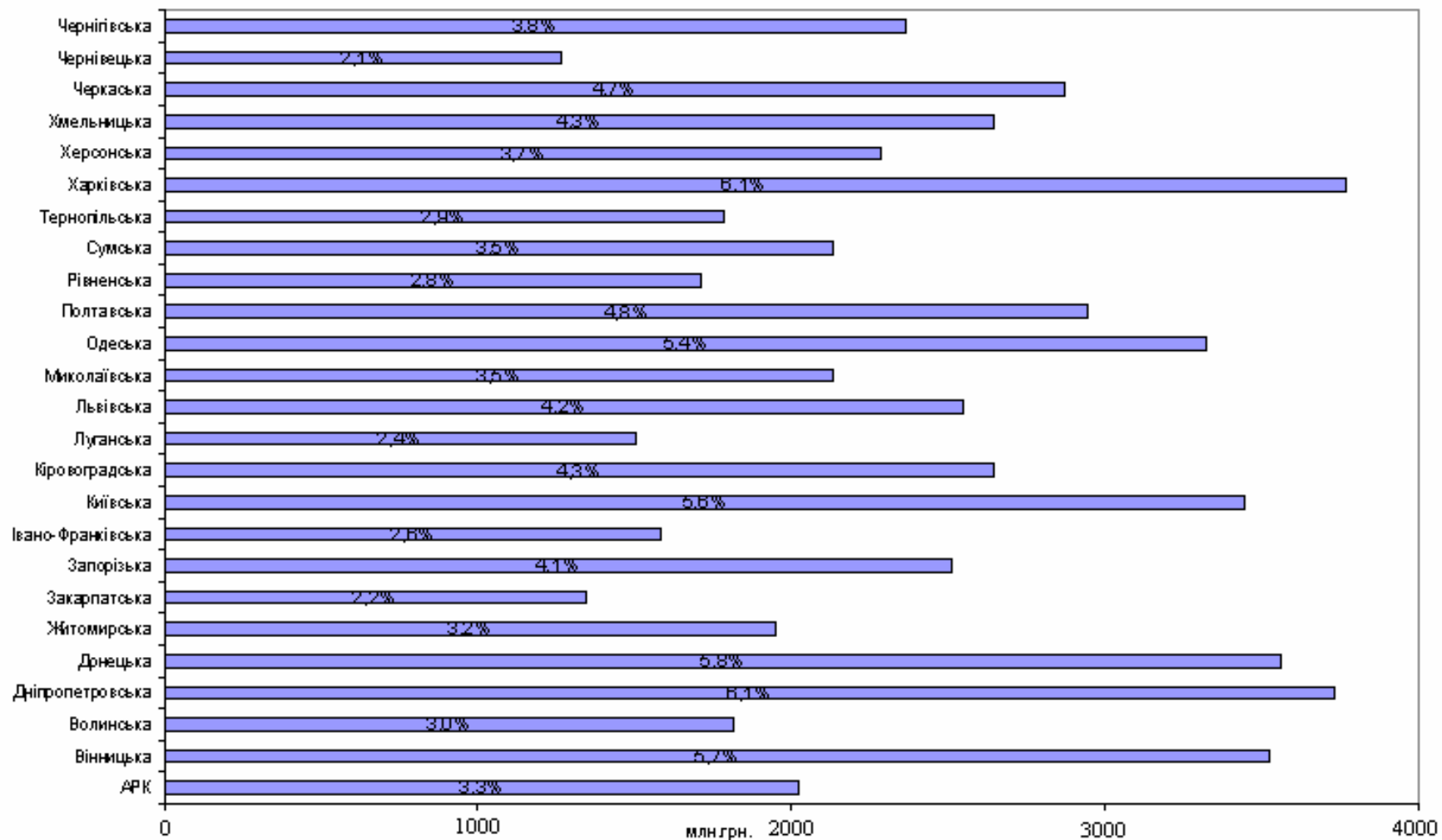
Додаток 1 Середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві по регіонах України, 2002 р.

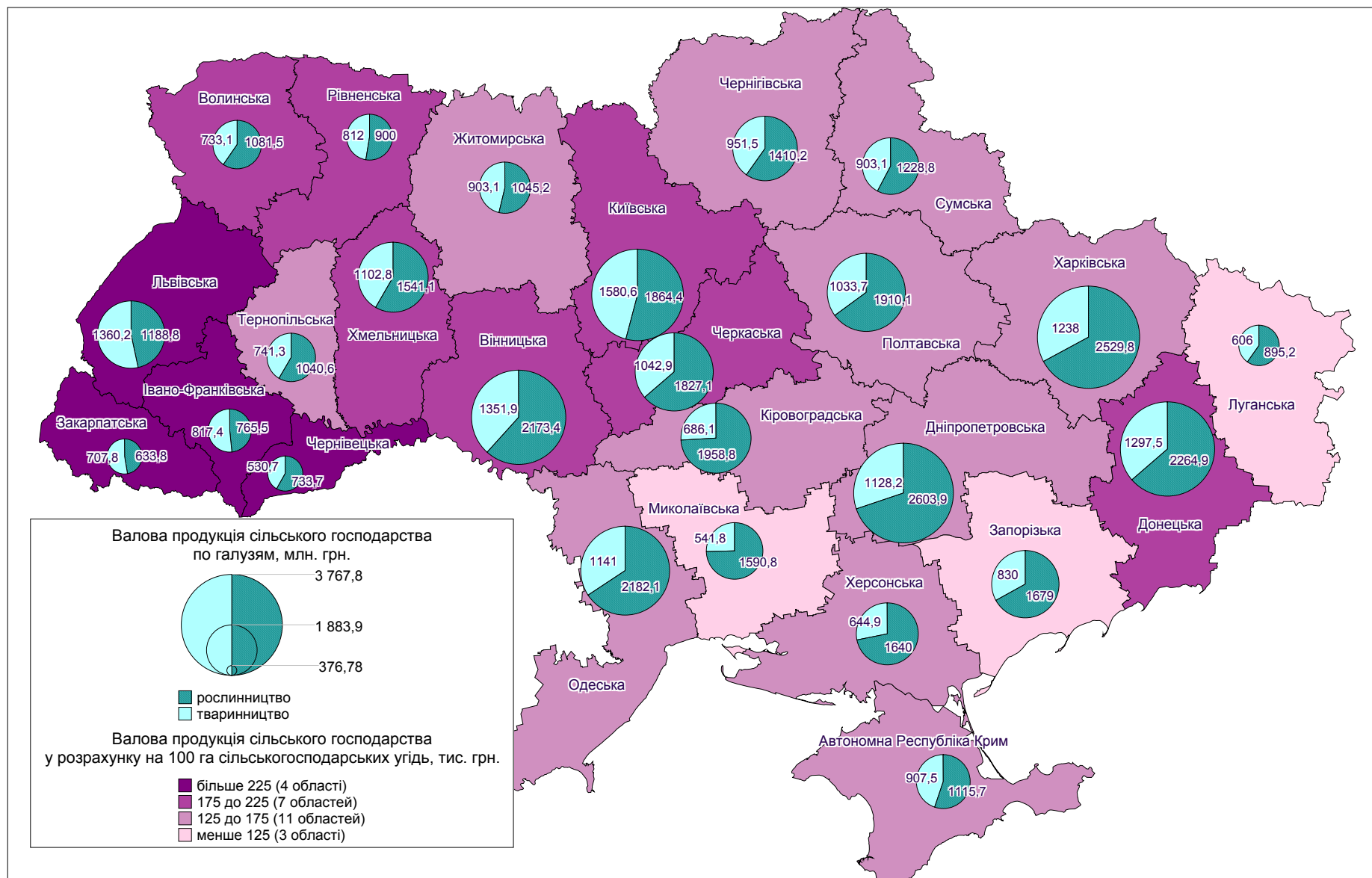
Додаток 2 Середньомісячна заробітна плата та структура середньомісячних грошових доходів домогосподарств по регіонах України, 2001 р.

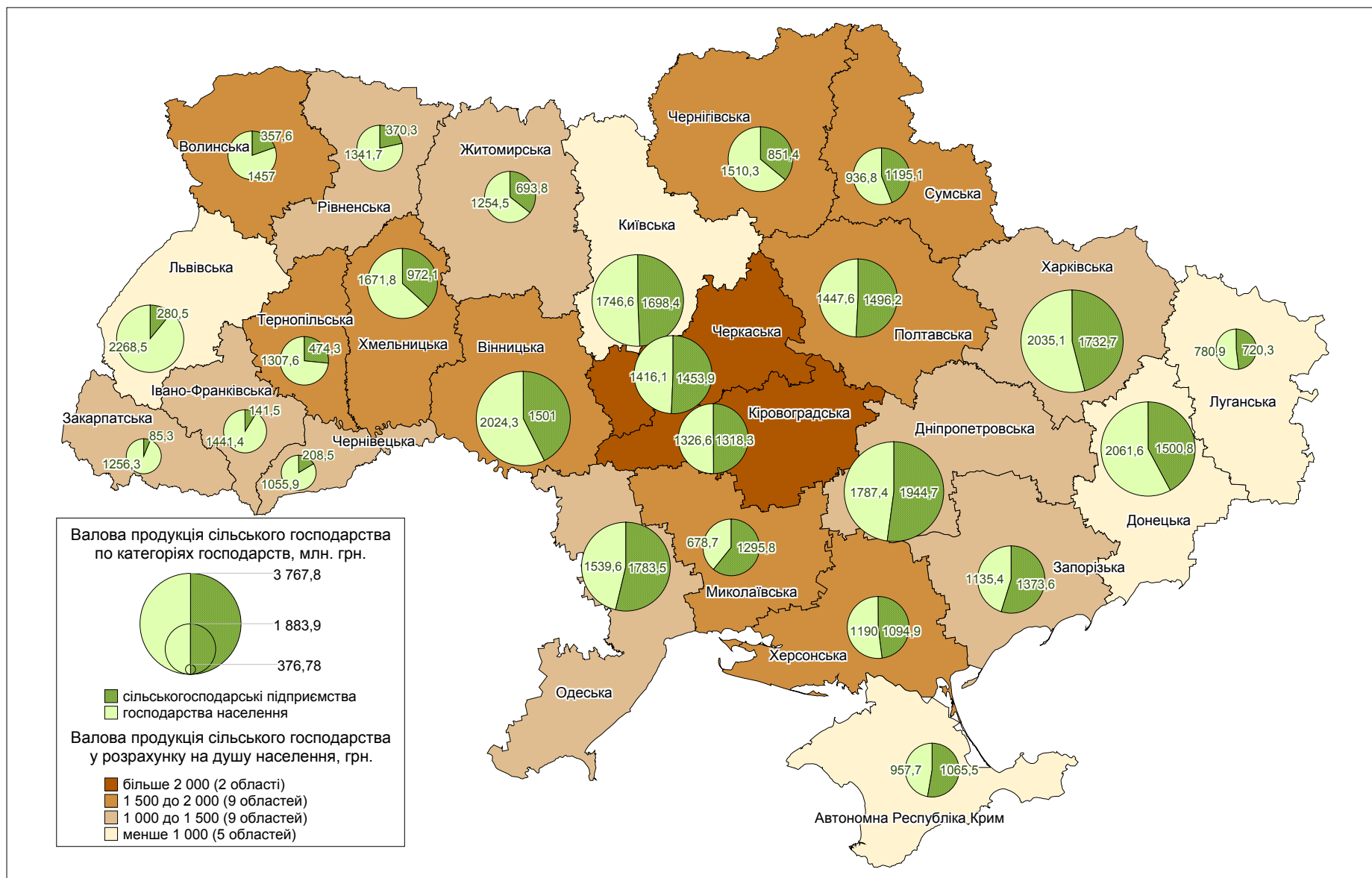
Додаток 3 Виробництво валової продукції сільського господарства в розрізі областей (у порівняних цінах 2000 року, млн. грн.)

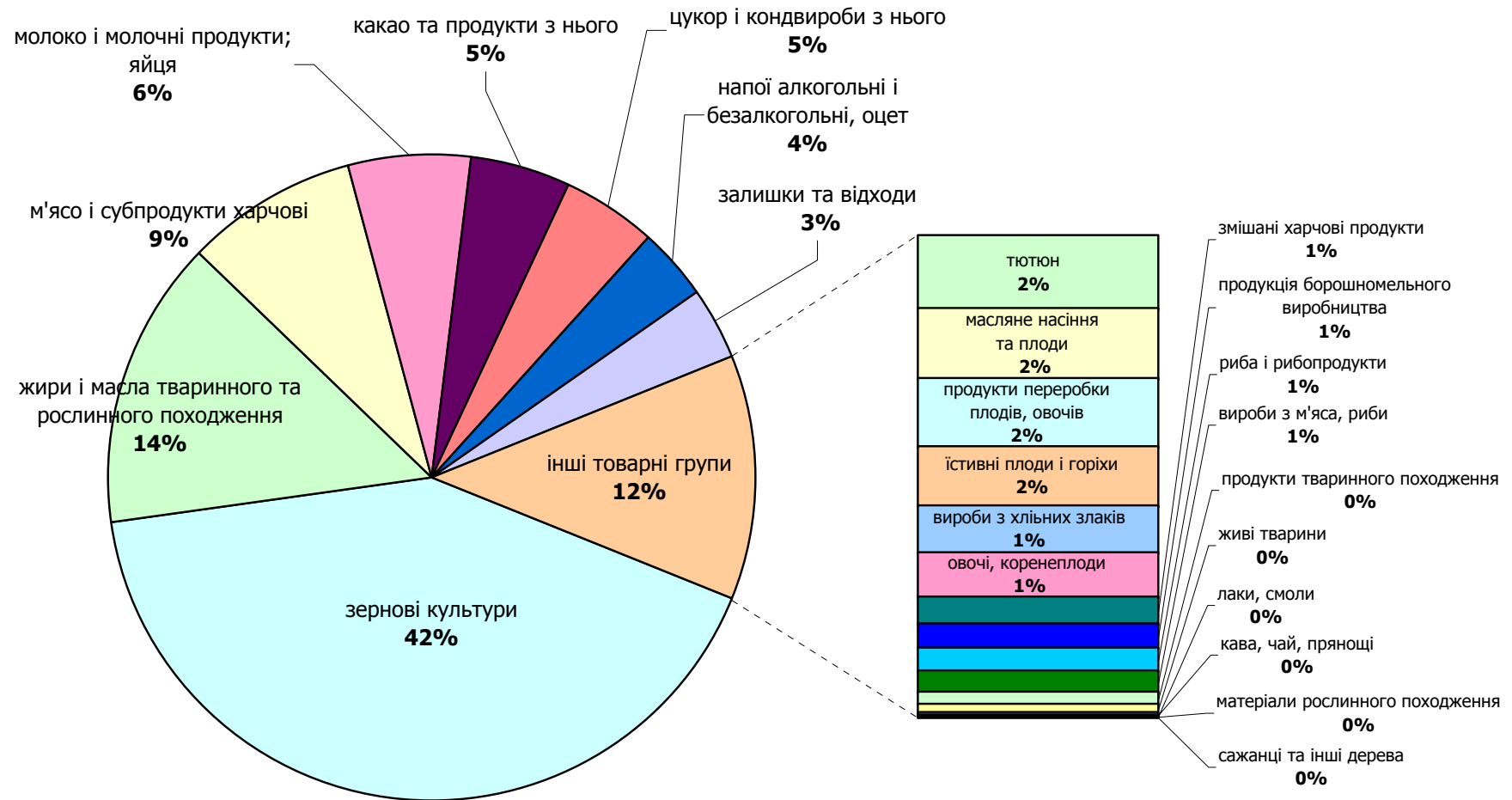
Додаток 4 Валова продукція сільського господарства у розрахунку на 100 га с.-г. угідь по областях України, 2001 р.

Додаток 5 Валова продукція сільського господарства у розрахунку на душу населення по областях України, 2001 р.

Додаток 6 Структура експорту с. г. продукції та продовольства у 2002 році

Додаток 7 Структура імпорту с. г. продукції та продовольства у 2002 році

